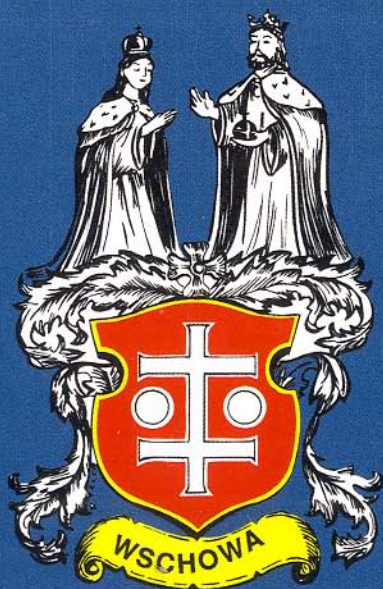

Wschowa
i ziemia wschowska
w dawnej Polsce
(do roku 1793)

Andrzej Nowakowski

WŚCHOWA I ZIEMIA WŚCHOWSKA
W DAWNEJ POLSCE
(DO ROKU 1793)

Andrzej Nowakowski

WSCHOWA I ZIEMIA WSCHOWSKA
W DAWNEJ POLSCE
(DO ROKU 1793)

*Pamięci
Profesora Wojciecha M. Bartla
mojego Mistrza i Przewodnika
tę pracę poświęcam*

Autor

Tomida 2
BIAŁYSTOK 1994

© Copyright by Temida 2
Białystok 1994

Wydanie pierwsze

BIBLIOTEKA GŁÓWNA FILII UW
w Białymstoku

FUW0052201

ISBN 83-86137-05-

Opracowanie graficzne okładki
Krzysztof Kruszewski

Układ typograficzny
Władysław Pietruk

Redaktor techniczny
Jerzy Banasiuk

224855

Praca subwencionowana
przez Zarząd Miasta i Gminy Wschowa.

Wydawca:

TEMIDA 2

Wydano przy współpracy Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. Wsparcie finansowe badań i honorarium Autora ze strony tegoż Wydziału.

7-109/94

Druk: ORTHDRUK, Białystok, ul. Składowa 9
50.000,-

Spis treści

Wykaz skrótów i symboli dokumentacyjnych	9
Wykaz mappek i szkiców	14
Wstęp	15
Dotychczasowy stan badań nad problematyką wschowską	15

CZĘŚĆ PIERWSZA

ZARYS DZIEJÓW MIASTA I ZIEMI WSCHOWSKIEJ

Rozdział I

ZIEMIA WSCHOWSKA DO r. 1422

1. Ziemia wschowska przedmiotem rywalizacji śląsko-wielkopolskiej (XIII w. - r. 1343) 27
2. Inkorporacja Wschowy i ziemi wschowskiej do Polski .. 29
 - 2.1. Polityczne podłoże i przebieg faktycznej inkorporacji w r. 1343 29
 - 2.2. Między faktyczną a prawną inkorporacją (1343-1422) ... 32
 - 2.3. Prawna inkorporacja (r. 1422) 36

Rozdział II

WSCHOWA I ZIEMIA WSCHOWSKA W LATACH 1422-1763

1. Rozwój instytucji miejskich. Stosunki między miastem a starostą 44
2. Szczególne znaczenie i status miasta w okresie saskim (1697-1763) 47

3.	Organizacja stanu szlacheckiego. Urzędy ziemskie i sądy szlacheckie	48
4.	Udział szlachty wschowskiej w zjazdach i sejmikach ziemskich	50

Rozdział III
**WSCHOWA I ZIEMIA WSCHOWSKA
W DOBIE REFORM EPOKI STANISŁAWOWSKIEJ
I SEJMU WIELKIEGO (1764-1793)**

1.	Działalność Komisji Dobrego Porządku (1780-1783)	58
2.	Ziemia wschowska w okresie Sejmu Wielkiego (1788-1792)	60
2.1.	Wschowa miastem wydziałowym (1791-1792)	60
2.2.	Kwestia własności sądu ziemiańskiego dla Wschowy (r. 1792)	62
3.	Początki okupacji pruskiej (r. 1793)	64

**CZEŚĆ DRUGA
OSADNICTWO. ZAGADNIENIA WŁASNOŚCIOWE,
GOSPODARCZE I SPOŁECZNE**

Rozdział I
**LUDNOŚĆ I OSADNICTWO
W ZIEMI WSCHOWSKIEJ**

1.	Zagadnienia demograficzne	72
1.1.	Zaludnienie Wschowy i okolic	72
1.2.	Czynniki depopulacyjne - klęski elementarne	74
2.	Osadnictwo	75
2.1.	Okoliczności sprzyjające osadnictwu	75
2.2.	Okres przedlokacyjny	76

2.3.	Lokacje miejscowości	77
2.3.1.	Problem lokacji Nowej Wschowy	82
2.3.2.	Jurydyka wschowska	84

Rozdział II
**STRUKTURA SPOŁECZNA I WŁASNOŚCIOWA
LUDNOŚCI WSCHOWSKIEJ**

1.	Szlachta	88
2.	Mieszczaństwo wschowskie	92
2.1.	Prawa i przywileje mieszczan	95
2.2.	Powinności wschowian	98
2.3.	Własność miejska	100
2.4.	Konflikty społeczne w mieście	101
3.	Chłopi	103

Rozdział III
GOSPODARKA WSCHOWY I ZIEMI WSCHOWSKIEJ

1.	Rzemiosło. Korporacje cechowe	110
2.	Handel	115
3.	Instytucje finansowe	116

Rozdział IV
STOSUNKI NARODOWOŚCIOWE I WYZNANIOWE

1.	Migracje. Kolonizacje niemieckie	120
2.	Skład wyznaniowy ludności	122
2.1.	Pozycja Kościoła katolickiego	122

2.2. Wyznania reformowane	125
2.3. Żydzi wschowscy	129
Wnioski końcowe	139
Résumé	143
Zusammenfassung	145
Bibliografia	147
Mapki i szkice	164

WYKAZ SKRÓTÓW I SYMBOLI DOKUMENTACYJNYCH

ACW	Acta Consularia Wschovensis
AGAP	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
APP	Archiwum Państwowe dla miasta Poznania i województwa poznańskiego
ASejm.	Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego, t. I (1572-1632), cz. I: 1572-1616, cz. II: 1616-1632, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957-1962.
b. pag.	bez paginacji
BCzart.	Biblioteka Muzeum im. Czartoryskich w Krakowie
Bielecka	J. Bielecka, Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV-XVI wieku. Województwo poznańskie, kaliskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie, Poznań 1965.
Bieniaszewski Urzednicy	A. Bieniaszewski, Urzednicy wschowscy XV-XVIII wieku, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. XV (30), 1984, z. 2, s. 141-176.
BK	Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku koło Poznania
BKUL	Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie
BN	Biblioteka Narodowa w Warszawie
BOssol.	Biblioteka Zakładu Narodowego im Ossolińskich we Wrocławiu
BPAU	Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności

- BUW** Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie
- BŻIH** Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie
- CDS** Codex diplomaticus Silesiae, opr. K. Wutke, t. XXVIII, Breslau 1915.
- CPH** Czasopismo Prawno-Historyczne
- DH** J. Długosz, Dzieje Polski, wyd. R. Przeździecki, t. III, Kraków 1868.
- dp.** dokument pergaminowy
- Dworzaczkowa** J. Dworzaczkowa, Kонтрреформация we Wschowie w latach 1577-1632, „Roczniki Historyczne”, t. XXXVI, 1970, s. 1-42.
- DWp.** Dzieje Wielkopolski, t. I: Do roku 1793 pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969.
- f.** fascykuł
- Gąsiorowski** Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy, t. I: Wielkopolska, z. 1-2 pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław 1985-1987.
- Gr.** księga sądowa grodzka wschowska
- Hładyłowicz** K. J. Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa Wielkopolski od XIV do XIX wieku, Lwów 1932.
- Horn** M. Horn, Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce 1697-1795, t. II: Rządy Stanisława Augusta (1764-1795), cz. 1: 1764-1779, Wrocław 1984.
- HPPP** Historia państwa i prawa Polski pod red. J. Bardacha, t. I-II, Warszawa 1965-1968.
- Joneman** J. Joneman, Dzieje ziemi wschowskiej..., BUW, rękopis 226.
- K.** księga sądu kapturowego wschowskiego
- KDP** Komisja Dobrego Porządku
- Kędelski** M. Kędelski, Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku “Rocznik Leszczyński, t. VIII, s. 57-76.
- Korcza** Wschowa. Miasto i powiat pod red. W. Korcza, „Zeszyty Lubuskie”, t. XIII, 1973, s. 1-176.
- L 1564-1565, 1628-1632, 1659-1665** Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565, 1628-1632, 1659-1665, Bydgoszcz-Wrocław 1961-1978.
- Morgensztern** J. Morgensztern, Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1588-1660), BŻIH nr 51, 1964, s. 59-78, nr 58, 1966, s. 107-148.
- Moritz Geschichte** H. Moritz, Geschichte Fraustadts im Mittelalter, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, t. XIX, 1904, s. 195-244.
- Moritz Reformation** H. Moritz, Reformation und Gegenreformation in Fraustadt, cz. I, Posen 1907.
- MPH** Monumenta Poloniae Historica, t. II-III, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872.
- MRPS** Matriculamum Regni Poloniae Sumaria, wyd. T. Wierzbowski, t. IV, cz. 1-2, Warszawa 1912.
- MSejm.** Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, opr. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. II-V, Wrocław 1959-1964.
- MW** Akta magistrackie Wschowy
- MZW** Muzeum Ziemi Wschowskiej we Wschowie
- P.** księga sądu podkomorskiego wschowskiego
- PH** Przegląd Historyczny

PSB	Polski Słownik Biograficzny.	Wędzki	A. Wędzki, Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej. Wybrane zagadnienia, Wrocław 1987.
RDSiG	Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.	Wp.	Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. II-III, V, VII-VIII, Poznań-Warszawa 1877-1989.
RH	Roczniki Historyczne.	Wschowa	Stan Miasta J. K. Mci Wschowy..., wyd. S. T. Presser, Leszno 1783.
RL	Rocznik Leszczyński.	Wuttke	H. Wuttke, Städtebuch des Landes Posen, Leipzig 1864.
Rolbiecki	G. J. Rolbiecki, Prawo przemysłowe miasta Wschowy w XVIII w. Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych nr 38, Poznań 1951.	Z.	księga sądowa ziemska wschowska
SG	Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. F. Sulimierskiego, t. XIV Warszawa 1895.	ZN	Zeszyty Naukowe
rps	rękopis	Zm.	księga sądu ziemiańskiego kościańskiego-wschowskiego
SHG	Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu pod red. K. Buczka, t. VIII: Wielkopolska - województwo poznańskie, cz. I, z. 1-4, cz. II, z. 1-2, Wrocław 1987-1991.	ŻD	A. Pawiński, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Źródła dziejowe, t. XII: Wielkopolska, t. I, Warszawa 1885.
SMDWP	Studia i materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza.		
SZC	Studia Źródłoznawcze. Commentationes.		
VL	Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem ks. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego, t. II-V, VII-VIII, wyd. J. Ohryzka, S. Petersburg 1859-1860, t. IX, wyd. Komisja Prawnicza Akademii Umiejętności, Kraków 1889.		
WAP ZG	Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze		
Wąsicki	J. Wąsicki, Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793-1815, Zielona Góra 1960.		

Wykaz mapek i szkiców

1. Walki o Wschowę w r. 1343.
2. Podziały Wielkopolski z XIV-XVIII w.
3. Ważniejsze grody i zamki w Wielkopolsce (w tym Wschowa).
4. Wschowa. Schemat rozplanowania miasta lokacyjnego.
5. Wschowa. Plan miasta z r. 1794.
6. Szlaki drogowe Wschowy z Głogowem i Poznaniem.
7. Powiat wschowski sprzed r. 1975.

Wstęp

DOTYCHCZASOWY STAN BADAŃ NAD PROBLEMATYKĄ WSCHOWSKĄ

Wschowa i ziemia wschowska to - dzięki ofensywnej akcji Kazimierza Wielkiego podjętej latem r. 1343 - najdalej wysunięta na południowy zachód rubież przedrozbiorowej Polski. Graniczyła ona bezpośrednio z Królestwem Czech, a od r. 1526 z imperium Habsburgów. Od północy wyrastał kolejny groźny sąsiad: państwo elektorów brandenburskich, a następnie - po r. 1701 - monarchia pruska. Wreszcie - po wojnie austriacko-pruskiej o Śląsk (po r. 1740), ziemia wschowska graniczyła od strony śląskiej z potężniejszymi z roku na rok Prusami.

Była więc Wschowa miastem granicznym, posiadającym doniosłe znaczenie strategiczne, co było uwzględniane w planach panujących na tronie polskim, począwszy od Kazimierza Wielkiego, na obu Wettynach kończąc. Ci ostatni (August II Mocny i August III) promowali Wschowę do rangi niemal drugiej stolicy Polski. Planowali nawet utworzyć eksterytorialny korytarz, łączący ziemię wschowską z Saksonią (Dreznem), lecz sprzeciwili się temu Brandenburczycy i Habsburgowie. Wschowa bowiem od XVI stulecia aż po II rozbiór Polski w r. 1793 uchodziła za jedno z najludniejszych i najzasobniejszych miast nie tylko w regionie wielkopolskim, lecz również w skali całego kraju. Szczególnie dynamicznie rozwijał się tam przemysł rękodzielniczy i sukienniczy, co było związane z napływem (zwłaszcza po wojnie trzydziestoletniej w XVII w.) licznych rzemieślników - innowierców z pobliskiej monarchii habsburskiej oraz z katolickich krajów Rzeszy.

W okresie Polski szlacheckiej Wschowa pełniła rolę jednego z głównych ośrodków administracyjnych, politycznych i kulturalnych południowej Wielkopolski na pograniczu śląskim. Istniał tam szeroko rozbudowany samorząd miejski, który przez kilka stuleci koegzystował - w różnych warunkach - z władzą monarchią, reprezentowaną przez miejscowego starostę. Ustrój miasta

uzupełniały sądy miejskie oraz liczne korporacje samorządu zawodowego. Można też wskazać na Wschowę, jako na przykład w miarę zgodnego współżycia wyznawców kilku religii: katolików, wyznań reformowanych i żydów. W epoce stanisławowskiej miejscowa Komisja Dobrego Porządku uchodziła za jedną z najsprawniej pracujących w całej Polsce. Wschowianie, mimo że większość obywateli miasta była obcego pochodzenia (głównie niemieckiego i na codzień posługiwała się tym językiem), poparła reformy Sejmu Wielkiego. Ustawy sejmowe z lat 1791-1792 podniosły rangę Wschowy, jako miasta wydziałowego.

Chociaż okupacja pruska rozpoczęta w styczniu r. 1793 brutalnie przerwała okres świetności miasta, to jednak Wschowa i ziemia wschowska zachowały tradycje własnej tożsamości i odrębności. Występowały tam niemal wszystkie instytucje prawne właściwe dla stanowego państwa szlacheckiego (sądy: grodzki, ziemski, podkomorski i przejściowo także kapturowy), sejmiki elekcyjne wybierające kandydatów do miejscowego sądu ziemskiego oraz własna hierarchia urzędnicza.

Do chwili obecnej historycy nie zajmowali się zbytnio problematyką wschowską. Owszem, powstało kilka zwartych pozycji z tego zakresu, lecz na ogół ta tematyka była rozproszona i pojawiała się dotąd w licznych publikacjach, poświęconym różnorodnym aspektom dziejów Wielkopolski. Zachowały się natomiast stosunkowo liczne, aczkolwiek nie w pełni jeszcze opracowane i wykorzystane materiały źródłowe, pomocne do badań poszczególnych zagadnień wschowskich.

Przegląd źródeł należy rozpocząć od prezentacji źródeł rękopiśmiennych, przechowywanych w archiwach i bibliotekach naukowych. Część archiwaliów dotyczących miasta Wschowy w dawnej Polsce znajduje się - jako dokumenty pergaminowe - w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Są to głównie dokumenty dotyczące licznych przywilejów i nadań na rzecz samorządu miejskiego i cechowego oraz poszczególnych osób. Znajdują się tam także dokumenty przedstawiające działalność poszczególnych instytucji miejskich (świadcstwa, potwierdzenia nabytych praw). Jednak podstawowy zasób archiwaliów dotyczących ustroju miejskiego Wschowy w przedrozbiorowej Polsce zo-

stał zabezpieczony w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Zielonej Górze (z siedzibą w Starym Kisielinie). Są to głównie akta przedstawiające działalność magistratu oraz sądów miejskich, a zwłaszcza sądu ławniczego (w r. 1792 również sądu apelacyjnego wydziałowego). Pojedyncze dokumenty z tego zakresu - w szczególności dotyczące zatargów między władzami miejskimi a miejscowymi starostami w XV-XVII stuleciu - znajdują się aktualnie w Muzeum Ziemi Wschowskiej we Wschowie. Są to przeważnie wyciągi (*ekstrakty*) z miejscowych ksiąg grodzkich, niepełne i dosyć poważnie uszkodzone. W dobrym stanie znajduje się tam dokument Augusta III z r. 1750, potwierdzający wybór J. D. Greiffenhagena na urząd burmistrza Wschowy. Jak oceniają autorzy *Dziejów Wielkopolski* pod red. J. Topolskiego (t. I, Poznań 1969), zespoły akt dotyczące urzędzeń miejskich Wschowy zachowały się niezłe do naszych czasów, zaś sam zespół należy do zespołów średniej wielkości w skali miast wielkopolskich.

Natomiast nieocenione znaczenie dla badacza historii ziemi wschowskiej i pozycji szlachty wschowskiej przed r. 1793 mają zbiory Archiwum Państwowego w Poznaniu. Wśród nich na uwagę zasługują: 1) księgi grodzkie wschowskie, obejmujące okres lat 1495-1793 (263 księgi), 2) księgi ziemskie wschowskie z lat 1527-1791 (39 ksiąg). O ile księgi grodzkie odznaczają się dużą ilością wpisów, o tyle wpisy w księgach ziemskich wschowskich są bardzo lakoniczne. Według oceny J. Bieleckiej było to spowodowane okolicznością, iż powiat wschowski mimo największej gęstości zaludnienia w Wielkopolsce był zarazem niewielki pod względem obszaru. Ponadto działał tam równoległe, sprawnie, a co najważniejsze - nieprzerwanie - sąd grodzki¹. Zachowały się tam również 3 księgi sądu podkomorskiego wschowskiego z lat 1712-1759, 2 odrębne księgi miejscowego sądu kapturowego, obejmującego *interregna* z lat 1674/1675 i 1764 oraz 4 księgi sądu ziemiańskiego wspólnego dla powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej z r. 1792. Istnieją także do dziś 4 księgi komory celnej we Wschowie, zawierające kwartalne rejestry poboru cła z r. 1581. Studiując treść ksiąg grodzkich wschowskich, zwłaszcza z przełomu XVI-XVII w. można tam wyraźnie dostrzec dwa wątki odnoszące się do samej Wschowy: 1) spory kompetencyjne

między miastem a starostą, 2) sprawy dotyczące statusu prawnego innowierców i ich własności w mieście.

Wśród bibliotek naukowych najcenniejsze zasoby rękopisów odnoszących się bezpośrednio do problematyki wschowskiej znajdują się w bibliotekach: krakowskich, kórnickiej, we wrocławskim Ossolineum oraz w bibliotekach warszawskich. W bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie do II wojny światowej znajdował się obszerny, ponad tysiącstronicowy manuskrypt, zawierający niemal kompletny wykaz wszystkich praw, przywilejów i nadań dla Wschowy². Obecnie w tej bibliotece - oraz w sąsiedniej Bibliotece Muzeum im. Czartoryskich - są przechowywane materiały rękopiśmienne dotyczące organizacji stanu szlacheckiego ziemi wschowskiej oraz związane z prawnodyplomatyczną aktywnością obu Wettynów na tronie polskim w tym mieście. Zaś Biblioteka Jagiellońska przechowuje materiały związane z organizacją i funkcjonowaniem szkolnictwa w XVIII-wiecznej Wschowie³. W zbiorach kórnickich znajdują się źródła rękopiśmienne dotyczące kościelnych dziejów Wschowy⁴. W Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu aktualnie znajduje się kilka manuskryptów wschowskich, a wśród nich najcenniejszy (nr 13725), zawierający obszerne dane dotyczące samej Wschowy i starostwa wschowskiego. Również w bibliotekach warszawskich: Narodowej i uniwersyteckiej są przechowywane materiały rękopiśmienne do dziejów Wschowy. W Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego na uwagę zasługuje rękopis nr 226. Wyszedł on spod pióra Józefa Jonemana, pisarza grodzkiego Wschowy z drugiej połowy XVIII w. Zawiera on dokładne informacje o życiu miasta i okolicy. Treści w nim zawarte świadczą o rzetelnej wiedzy i patriotyzmie autora⁵. W tejże bibliotece znajduje się nieco materiałów odnoszących się do życia i działalności wspólnot reformowanych we Wschowie i w najbliższej okolicy od połowy XVI w. aż do końca okresu przedrozbiorowego. Natomiast w Bibliotece KUL w Lublinie znajduje się rękopis (nr 74), zawierający materiały z lustracji, przeprowadzonej na polecenie Sejmu Wielkiego w r. 1789, przedstawiający m.in. sytuację demograficzną ziemi wschowskiej.

Niestety - mimo moich starań - nie udało mi się dotrzeć do źródeł wschowskich, zgromadzonych w miejscowym klasztorze bernardyńskim.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że archiwalia wschowskie (w tym rękopisy biblioteczne), odnoszące się bezpośrednio do dziejów oraz instytucji miejskich Wschowy i ziemi wschowskiej są: 1) dość obfite, 2) znacznie rozproszone (występują bowiem w wielu miejscach), 3) częściowo niekompletne (pokaźna ich część została w czasie II wojny światowej wywieziona przez okupanta w głąb Rzeszy i nie wróciła do Polski).

Wśród źródeł drukowanych, odnoszących się bezpośrednio do samej Wschowy i jej urzędzeń miejskich, największy walor poznawczy posiada starodruk pt. *Stan Miasta J. K. Mci Wschowy...* (wyd. S. T. Presser, Leszno 1783). Jest to obszerna dokumentacja - jedna z największych w skali ogólnopolskiej - prac Komisji Dobrego Porządku w tym mieście (lata 1780-1783). Zbiór ten zawiera cenne dokumenty, odnoszące się do ustroju władz miejskich, nadań, przywilejów, korporacji cechowych, a ponadto zawiera on dane katastralne i statystykę ówczesnej ludności, sporządzoną według kryteriów narodowości, religii i wykształcenia⁶. Kolejny starodruk wydany przypuszczalnie w marcu r. 1792 zawiera interesującą relację z sejmiku ziemskiego szlachty wschowskiej, odbytego wspólnie ze szlachtą kościańską w Kościanie 14 II 1792 r.⁷ Dane zawarte w obu starodrukach uzupełniły współczesne *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego* (t. II-V, Wrocław 1959-1964), zawierające także liczne wzmianki o ustroju miejskim Wschowy, reformowanym w myśl ówczesnych ustaw sejmowych.

Natomiast wiele danych dotyczących Wschowy i okolic w średniowieczu oraz w okresie późniejszym zawierają kodeksy dyplomatyczne i regesty śląskie, a zwłaszcza wielkopolskie. Chodzi tu zarówno o kodeks opracowany i wydany przez E. Raczyńskiego (Poznań 1840), jak też o *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wydawany z przerwami (edycja dawniejsza i nowa - począwszy od r. 1877). Nieco materiałów do dziejów wschowskich znajdujemy w *Summariuszu Metryki Koronnej*, wydanym przez T. Wierzbowskiego (zwłaszcza w t. III i IV, Warszawa 1907-1912), jak

również w seryjnych zbiorach źródłowych wydawanych przez Komisję Historyczną Akademii Umiejętności w Krakowie na przełomie XIX i XX w. Pewne wzmianki dotyczące Wschowy wraz z okolicą w średniowieczu zostały zamieszczone w czeskich i niemieckich zbiorach źródłowych (w tym opracowanych przez C. Grünhagena i H. Markgrafa).

Interesujące dane dotyczące życia wspólnoty żydowskiej we Wschowie znajdują się w zbiorze opracowanym przez M. Horna, poświęconym położeniu Żydów w XVIII-wiecznej Polsce (t. II, cz. 1, Wrocław 1984).

Dziejami ziemi wschowskiej zajmowali się również kronikarze i dziejopisarze (J. Długosz, M. Bielski, M. Kromer oraz M. Matuszewicz). Zasadnicze znaczenie do poznania dziejów ziemi wschowskiej w późnym średniowieczu i w epoce nowożytnej posiadają opracowane głównie przez A. Gąsiorowskiego spisy urzędników ziemskich wielkopolskich (w tym wschowskich, Wrocław 1985-1987). Należy w tym miejscu wspomnieć o dziele W. Dworzaczka, dotyczącym sejmików i życia miejscowej szlachty (Poznań 1957-1962). Liczne dane na temat starostwa wschowskiego znajdują się w *Lustracjach województw wielkopolskich z lat 1564-1665*, wydawanych począwszy od r. 1961. O położeniu chłopów wielkopolskich - łącznie z ziemią wschowską - u schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej traktuje zbiór wydany pod redakcją J. Deresiewicza (Wrocław 1956). Nieocenione znaczenie dla ustalenia nazewnictwa i dat lokacji miejscowości położonych w ziemi wschowskiej posiada *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. VIII: *Wielkopolska*, którego dotychczasowe zeszyty ukazały się w latach 1987-1991.

Jak już wspomniałem - dotychczas niewielu autorów krajowych zajmowało się dziejami Wschowy i ziemi wschowskiej. Na uwagę zasługuje tu dysertacja doktorska świetnie zapowiadającego się historyka G. J. Rolbieckiego o prawie przemysłowym miasta Wschowy (wydana pośmiertnie w Poznaniu w r. 1951, gdyż autor został zamordowany przez hitlerowców w poznańskim forcie w r. 1942). W dalszej kolejności trzeba wymienić też popularno-naukowe i nieco przyczynkarskie opracowania W. Korcza (zwłaszcza wydane w t. XIII *"Zeszytów Lubuskich"*, 1973), M.

Kapłona (o kampanii letniej Kazimierza Wielkiego z r. 1343, *"Sobótka"*, t. XVI, 1961) i G. Wróblewskiej. To ostatnie opracowanie dotyczy układu urbanistycznego Wschowy w średniowieczu (1970). Wypada tu jeszcze wspomnieć o artykułach J. Dworzaczkowej na temat reformacji i kontreformacji we Wschowie i okolicach na przełomie XVI i XVII stulecia oraz o przewodniku B. Maryniuka, Wschowa i okolice (Warszawa 1962), zawierającym jednak wzmianki - choć bardzo uproszczone i powierzchowne - o historii miasta i powiatu (ziemi) wschowskiej.

Dużo lepiej prezentuje się tematyka wschowska w ogólnych opracowaniach dotyczących historii regionu wielkopolskiego w przedrozbiorowej Polsce. Poza podstawową monografią pt. *Dzieje Wielkopolski*, t. I: Do roku 1793, wydaną pod kierownictwem J. Topolskiego, należy tu wymienić opracowanie-katalog J. Bieleckiej (Poznań 1965), będące przewodnikiem do kwerendy archiwalnej ksiąg sądowych wielkopolskich (łącznie z księgami wschowskimi). Do pionierskich prac, ukazujących działalność szlachty wschowskiej na tle szlachty wielkopolskiej trzeba zaliczyć liczne prace A. Gąsiorowskiego, a także wcześniejsze - dotyczące generalistów - znane opracowanie W. Konopczyńskiego pt. *Wielkopolska w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej ("Roczniki Historyczne"*, t. I, 1925). Ostatnio problem urzędników wschowskich podjął A. Bieniaszewski (1984). Na uwagę zasługują również publikacje E. Borkowskiej-Bagińskiej, J. K. Hładyłowicza, Z. Kulejewskiej-Topolskiej, O. Langego, A. Mączaka, K. Tymienieckiego, S. Weymana i A. Wędzkiego dotyczące ogólnych zagadnień demograficznych, osadnictwa miejskiego, sieci drogowej i rozwoju gospodarczego miast Wielkopolski (łącznie ze Wschową). Sytuację miasta Wschowy w dobie reform epoki stanisławowskiej (druga połowa XVIII w.) poruszyli w swoich pracach: I. Baranowski, T. Korzon, a współcześnie - J. Deresiewicz i J. Sobczak. Nieco ciekawych prac na temat Wschowy i ziemi wschowskiej ukazało się w ostatnim okresie na łamach *"Rocznika Leszczyńskiego"* (9 zeszytów w latach 1977-1989).

Szereg autorów - zarówno dawniejszych, jak też nowszych (głównie *mediewistów*) zajęło się problematyką włączenia ziemi wschowskiej do Polski w r. 1343 w kontekście ogólnej polityki

Kazimierza Wielkiego, mającej na celu umocnienie istniejących rubieży i przesunięcie na zachód granic ówczesnego państwa (J. Dąbrowski, Z. Kaczmarczyk, S. M. Kuczyński, G. Labuda, K. Olejnik, J. Wyrozumski).

Do wysokiej rangi Wschowy pod rządami Wettynów na tronie polskim, będącej ówczesnie niemal centrum życia politycznego kraju nawiązują dwie publikacje M. Markiewicza z lat 1985 i 1988 o radach senatu za Augusta II i Augusta III. Zaś prace J. Wąsickiego dotyczą - obok innych zagadnień - także początków okupacji pruskiej we Wschowie i okolicy (r. 1793) oraz prób rozszerzenia insurekcji kościuszkowskiej na obszar ziemi wschowskiej w r. 1794.

Również niemieccy historycy interesowali się dziejami Wschowy, począwszy od średniowiecza. Prawdą jest, że Wschowa, będąc lokowana na prawie magdeburskim, znajdowała się na obszarze silnego oddziaływania tego prawa. Dało to asumpt nacjonalistycznej historiografii niemieckiej - zwłaszcza z przełomu XIX i XX stulecia - do określenia Wschowy, jako "starego, niemieckiego miasta na Wschodzie" (*die alte deutsche Stadt im Osten*). Na uwagę zasługują tu opracowania H. Moritza, nauczyciela poznańskiego gimnazjum, o średniowiecznej Wschowie (Poznań 1904) oraz zmaganiach reformacji i kontrreformacji we Wschowie, uzupełnione licznymi tekstami źródłowymi (Poznań 1907-1908), jak również R. Ostau (literacki opis największej epidemii w historii miasta z lat 1709-1710), Wrocław 1934. Zaś M. Wehrman wydał w r. 1902 krótki artykuł poświęcony znaczeniu układu handlowego i celnego, jaki Polska zawarła we Wschowie w r. 1512 z ościennymi państwami.

Warto tu dodać, że we Wschowie już pod panowaniem prusko-niemieckim rozwijały się lokalne czasopisma, omawiające tematykę historyczną. Najbardziej znanym pismem jest "*Fraustädter Kreisblatt*" (Wschowski Tygodnik Powiatowy), ukazujący się pod tą nazwą w latach 1854-1917 i następnie pod nazwą "*Fraustädter Ländchen*" w latach 1922-1941 (ukazuje się on do dziś, wydawany przez Ziomkostwo wschowian w RFN). Ponadto ukazywał się we Wschowie - w latach 1895-1903 - "*Fraustädter Volksblatt*"⁸.

Praca składa się z dwóch części. W pierwszej części przedstawiłem zarys bogatych dziejów politycznych Wschowy i ziemi wschowskiej, począwszy od sporów terytorialnych o ziemię wschowską w okresie Polski dzielnicowej, kończąc na wprowadzeniu pruskiej okupacji (styczeń r. 1793). Natomiast w drugiej części opisałem zjawiska z zakresu osadnictwa (zarówno w okresie przedlokacyjnym, jak też po lokacji Wschowy), demografii, historii gospodarczej, stosunków własnościowych oraz występującej - zwłaszcza od połowy XVI stulecia - mozaiki stosunków wyznaniowych. Całość wywodów zamykają stosowne konkluzje.

Jeśli chodzi o metody badawcze zastosowane w pracy, to posługiwałem się jednocześnie kilkoma metodami. Przy badaniu problemów osadniczych ziemi wschowskiej brałem pod uwagę pierwszą wzmiankę o osadzie, zawartą w wiarygodnych źródłach, jako *terminus a quo* jej powstania. Przy ustalaniu sieci osad (miejsowości) stosowałem *metodę retrospektywną*, a przy ustalaniu chronologii posługiwałem się *toponomastyką*. Zasięg pierwotnego osadnictwa ustaliłem przy pomocy metody geograficznej. Przy rekonstrukcji struktury ludnościowej i gospodarczej zastosowałem metody: statystyczną oraz porównawczą.

Opis i analiza tych faktów i zjawisk z dziejów Wschowy i ziemi wschowskiej w dawnej Polsce (lata 1343-1793) nie byłaby możliwa bez wydatnej pomocy wielu życzliwych mi Osób i instytucji. Pragnę w tym miejscu złożyć wyrazy mego szacunku i podziękowania Burmistrzowi Miasta i Gminy Wschowy - Panu mgr Leonowi Żukowskiemu za życzliwe poparcie mojej inicjatywy i sfinansowanie wydania tej pracy. W tym miejscu chciałbym również podziękować Dyrektorowi Muzeum Ziemi Wschowskiej - Panu mgr Władysławowi Czyżykowi za udostępnienie mi cennych archiwaliów, przechowywanych w tym muzeum. Szczególne podziękowanie składam Dyrektorowi Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Zielonej Górze (Oddział w Starym Kisielinie) - Panu dr Tadeuszowi Dzwonkowskiemu, który wskazał mi ważne materiały źródłowe, odnoszące się do instytucji miejskich Wschowy. Dziękuję również Konsulantom Naukowym podjętego tematu badawczego w osobach: Pana Prof. dr hab. Stanisława Russockiego z Uniwersytetu Warszawskiego oraz Pana Prof. dr hab. An-

drzeja Wędzkiego z Instytutu Słowianoznawstwa PAN w Warszawie za udzielenie mi wnikliwych uwag i wskazówek, z których chętnie skorzystałem. Nie byłoby tej pracy bez przyjaznych słów zachęty i poparcia ze strony Pana Prof. dr hab. Feliksa Kiryka - Rektora WSP w Krakowie, za co jestem Mu wdzięczny. Na koniec pragnę podziękować tłumaczkom obcojęzycznych streszczeń, Paniom: dr Katarzynie Dybeł i mgr Joannie Kononowicz.

Mam nadzieję, że niniejsza praca, publikowana w okresie obchodów 650-lecia włączenia Wschowy z okęgiem do Królestwa Polskiego - choćby w pewnym stopniu - przybliży Czytelnikom złożone losy zarówno miasta Wschowy, jak również ziemi wschowskiej w przedrozbiorowej Polsce.

Przypisy

¹ Bielecka, s. 151.

² Tenże rps 708 (wg katalogu sporządzonego przez J. Czubka) został w r. 1941 wywieziony przez okupanta do Rzeszy i nie powrócił do Polski.

³ Dane te są zawarte w rps: 101, 1090, 3739, 4140.

⁴ Są to m.in. rps 68 i 102.

⁵ J. Sobczak, *Dzieje ziemi wschowskiej Józefa Jonemana*, RL, t. IX, 1984, s. 211-221.

⁶ Zob. tenże, *Wschowska Komisja Dobrego Porządku* (w:) *Sprawozdania PTPN. Spraw. nr 97-99 za lata 1979-1981*. Wyd. Historii i Nauk Społ., Poznań 1984, s. 123-125 oraz tenże, *Działalność Komisji Dobrego Porządku we Wschowie*, RL, t. VII, 1985, s. 113-153.

⁷ Zob. tenże, *Laudum sejmiku powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej (14-18 II 1792 r.)*, RL, t. VII, 1985, s. 263-272.

⁸ Tytuły czasopism i daty ich wydania ustaliłem na podstawie katalogu „*Wschowa*”, znajdującego się w Bibliotece Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ZARYS DZIEJÓW MIASTA I ZIEMI WSCHOWSKIEJ

ZIEMIA WSCHOWSKA DO r. 1422

1. Ziemia wschowska przedmiotem rywalizacji śląsko-wielkopolskiej (XIII w. - r. 1343).

Ziemia wschowska przed r. 1138 wchodziła w skład Wielkopolski. Przez całe XIII stulecie obszar dzisiejszej Wschowy wraz z okolicami był widownią zaciętej rywalizacji książąt śląskich z wielkopolskimi (m.in. Henryka Brodatego z Władysławem Odoniczem i Henryka Pobożnego z synami Odonicza). Już wówczas zaczęła się kształtować ziemia wschowska, daleko wykraczając poza granicę późniejszego powiatu, obejmując swym zasięgiem także Leszno, Osieczną i Rydzyń, granicząc na północy z ziemią kościańską (według B. Maryniuka był to obszar obejmujący 489,6 km² powierzchni)¹. Mimo tej rywalizacji, Wschowę i gród wschowski (pierwsza wzmianka o nim pochodzi z r. 1240)² należy uznać za część prowincji wielkopolskiej. Historyczna południowo zachodnia krawędź Wielkopolski dochodziła do linii rzeki Obry i Jezior Zbąszyńskich. Na południu granicą krainy wielkopolskiej była rzeka Barycz i tereny wokół grodu wschowskiego, położonego w bagnistej dolinie Baryczy. Z grodów i warowni okalających Wschowę do największego znaczenia doszedł gród przemęcki, należący jednak do ziemi kościańskiej. Do r. 1241 był on w posiadaniu książąt śląskich, a następnie przechodził zmienne koleje losu. W r. 1322 król Władysław Łokietek zdobywając tereny nad środkową Obrą, nie zdołał go opanować. Uczynił to dopiero Kazimierz Wielki podczas wyprawy w r. 1343³.

Wspomniany wyżej Przemęt prawdopodobnie już w XII w. pełnił funkcję grodu kasztelańskiego. Kasztelan przemęcki występuje w źródłach od r. 1244 (pierwszym z nich był niejaki Przedpełk). Na dokumencie książąt wielkopolskich: Bolesława i Przemysława, wystawionym w Gnieźnie 25 IV 1244 r. widnieje dopisek: "*Pretpelko castellano de Premant*"⁴. Przejściowo - w r. 1289 pojawił się kasztelan wschowski - Wierzbęta⁴. Następnie jednak ziemia wschowska była pozbawiona godności kasztelańskich, toteż w XVI stuleciu - i później, gdy w Wielkopolsce or-

organizację pospolitego ruszenia przejęli kasztelanowie, pospolite ruszenie z obszaru ziemi wschowskiej organizował, jak się wydaje, kasztelan krzywiński. Ogółem za panowania Kazimierza Wielkiego, w Wielkopolsce było - łącznie z przemęckim - 26 ośrodków kasztelańskich⁵. Ranga samej Wschowy wzrosła od r. 1310, kiedy to miasto przystąpiło do związku miast śląskich wraz z Głogowem, Koźuchowem, Lubinem, Szprotawą, Ścinawą i Żaganiem, zobowiązując się do ścigania wspólnymi siłami złoczyńców⁶.

Tymczasem u schyłku XIII w. i na początku XIV w. Wschowa przechodziła z rąk do rąk. Po śmierci księcia głogowskiego Przemysława I, który przyłączył Wschowę do Śląska, miastem i okolicą władał jego brat, Henryk II, zwany Wiernym. Następnie Wschową władał bratanek Henryka II, Przemko II. Po Przemku II miasto odziedziczył jego brat, książę ścinawski Jan i sprzedał go królowi Czech, Janowi Luksemburskiemu. Jan Luksemburski jako "król Czech i Polski" (było to jeszcze przed układami trenczyńsko-wyszehradzkim z r. 1335) - 2 X 1331 r. dokonał aktu inkorporacji miasta Głogowa wraz z ziemią wschowską do Korony Czeskiej św. Wacława, nadając zarazem prawo czeskie oraz rozmaite przywileje⁷. W r. 1332 król Władysław Łokietek wspólnie z synem Kazimierzem odbili z rąk czeskich Kościan wraz z kilkoma okolicznymi grodami. W ten sposób (poza ziemią wschowską) została częściowo przywrócona dawna południowa granica Wielkopolski z r. 1296⁸.

Wschowa i okolice weszły zatem w skład księstwa głogowsko-żagańskiego, którym władał książę Henryk V, zwany Żelaznym⁹. Ten stan prawnoterytorialny trwał nieprzerwanie w latach 1296-1343. Władztwo terytorialne Henryka V, stanowiące rodzaj półsuwerennego państewka, obejmowało - oprócz Wschowy - także grody w Lginie i Przemęcie, sięgając po linię rzeki Obry¹⁰. Książę ów odmówił złożenia *homagium* królowi Czech i zdobył w r. 1342 Głogów, utracony uprzednio na rzecz Czech, co przy umiejętnej akcji dyplomatycznej ze strony Polski mogło mieć doniosłe znaczenie dla dziejów stosunków polsko-czeskich i mogło nawet doprowadzić do odzyskania Śląska przez Polskę¹¹. Tymczasem rok wcześniej, tj. 13 VII 1341 r. Kazimierz Wielki

oraz król Czech, Jan Luksemburski wraz z synem, Karolem (później - szym królem Czech i cesarzem Rzeszy, Karolem IV), wydali wspólną deklarację jedności, przyjaźni i współdziałania, będącą w istocie przejściowym sojuszem obu monarchów¹². Ponieważ książę Henryk V Żelazny popadł w tym czasie w konflikt z Czechami, toteż król Kazimierz mógł wykorzystać zaistniałą sytuację, wszczynając kampanię letnią r. 1343, zakończoną odzyskaniem Wschowy wraz z okregiem.

2. Inkorporacja Wschowy i ziemi wschowskiej do Polski.

2.1. Polityczne podłoże i przebieg faktycznej inkorporacji w r. 1343.

Po rezygnacji ze zwierzchnich praw Korony Polskiej do Śląska (r. 1339) na rzecz Luksemburgów, król Kazimierz Wielki podjął - zdaniem G. Labudy - beznadziejną próbę bezpośredniej rewindykacji terytoriów położonych na pograniczu śląsko-wielkopolskim¹³. W sukurs planom polskiego monarchy przyszedł otwarty konflikt księcia Henryka V Żelaznego z Czechami. Król polski mógł więc wykorzystać zaistniałą sytuację. Jak zwrócili na to uwagę Z. Kaczmarczyk oraz S. M. Kuczyński¹⁴, monarcha rozpoczął walkę o Wschowę w sierpniu r. 1343, czyli w miesiąc po zawarciu pokoju kaliskiego z Zakonem Krzyżackim (8 VII 1343 r.). Nie musiał się zatem obawiać wojny na dwa fronty w postaci równoczesnej interwencji krzyżackiej od północy. Kazimierzowi Wielkiemu nie chodziło bynajmniej o akcję mającą na celu przynajmniej stopniową rewindykację Śląska, lecz jedynie o odzyskanie z rąk księcia głogowskiego południowo zachodniego skrawka Wielkopolski¹⁵. Z prawnego punktu widzenia, wyprawa Kazimierza Wielkiego na Wschowę nosiła wszelkie cechy pomocy udzielonej Czechom w myśl przymierza z r. 1341.

Sama wyprawa została przeprowadzona bardzo starannie. Poza pospolitym ruszeniem, z całego Królestwa Polskiego w wyprawie wzięła udział pewna ilość wojsk zaciężnych. Oddziały polskie wkroczyły od strony Wielkopolski, prawdopodobnie od Kościana. Oblężenie Wschowy trwało kilkanaście dni. Miasta broniła załoga księcia głogowsko-żagańskiego. Po dokonaniu wyłomu w murach,

armia polska weszła do miasta¹⁶. Mając w perspektywie trwałe przyłączenie Wschowy do Polski, król nie niszczył umocnień i oszczędzał mieszkańców. Sukces Polski w Wschowie S. M. Kuczyński tłumaczy tym, że król Kazimierz - o czym będzie jeszcze mowa - po zdobyciu miasta zagwarantował mieszkańcom swobody i spokojne posiadanie mienia. Ponadto miejscowa ludność odczuwała tradycyjne związki z Polską, a tylko polityka lokalnych książąt śląskich lub przymus czeski zmuszał ją do walki przeciwko Polsce¹⁷. Po zakończeniu kampanii wschowskiej - około połowy października r. 1343 - większość wojsk polskich opuściła Wschowę. Współczesne wydarzeniom źródła dotyczące zdobycia Wschowy należy uznać za bardzo lakoniczne.

Według oceny G. Labudy - rok 1343 (zdobycie Wschowy) zapoczątkował jednak powolny proces rewindykacji ziem, utraczonych niegdyś przez Polskę na zachodzie i północy. Jeszcze za życia Kazimierza Wielkiego Polska odzyskała ziemię watecką wraz z grodem drahimskim (lata 1364-1368), a także przejściowo uzyskała zhołdowanie Drezdenka i Santoka (lata 1365-1370). Po r. 1370 polska granica zachodnia utrwaliła się na cztery stulecia aż do I rozbioru Polski (r. 1772), z wyjątkiem Drahimia, opanowanego przez Brandenburgię już w r. 1668.

Kampania r. 1343 z militarne punktu widzenia była pierwszą udaną wyprawą rewindykacyjną za panowania ostatniego z Piastów na tronie polskim. Po r. 1343 polska granica państwowa na odcinku wschowskim kierowała się od Szlichtyngowy na północ, w kierunku Lginia i Chwalimia-Kargowy, omijając od wschodu ogromne bory, rozciągające się od jeziora Sławy na południe. Natomiast granice diecezji poznańskiej pokrywały się z dawną granicą wielkopolsko-lubuską. Tak więc w r. 1343 nastąpiła ostateczna restytucja dawnej granicy śląsko-wielkopolskiej¹⁸.

Jednak działania zbrojne ze strony Polski na ówczesnym pograniczu polsko-czeskim pod koniec lata r. 1343 wywołały skutek z pewnością nie leżący w interesie państwa polskiego. Skonsolidowały jedynie osłabione wpływy Czech w sąsiednim księstwie glogowsko-żagańskim. Oto już 7 VI 1344 r. książę Henryk V przyrzekł złożenie hołdu Czechom¹⁹. Nieco wcześniej tenże Henryk V umocnił swą pozycję w stołecznym Głogowie,

udzielając miastu wielu praw i przywilejów²⁰. Stosownie do swej wcześniejszej obietnicy, władca Głogowa i Żagania stawiał się osobiście na dworze praskim w towarzystwie biskupa Przecława i księcia opolskiego - Bolka. Tam też dnia 23 XI 1344 r. złożył hołd lenny z księstwa Janowi Luksemburskiemu oraz jego synowi, Karolowi²¹. Co więcej - książę Henryk V otrzymał w zamian obietnicę pomocy króla Czech w odzyskaniu Wschowy²². Tak więc brak należytego rozeznania sytuacji ze strony polskiej doprowadził do tego, że lokalny konflikt między królem Kazimierzem, a księciem Henrykiem V mógł doprowadzić do otwartego sporu polsko-czeskiego. Tak się w istocie stało, gdyż rychło stosunki między Polską a Czechami uległy wyraźnemu ochłodzeniu, zaś w latach 1344-1345 doszło na pograniczu polsko-śląskim do wzajemnych walk i potyczek.

Na przełomie miesięcy kwietnia i maja r. 1345 siły pro-luksemburskie: książę oleśnicki Konrad i prawdopodobnie Henryk V glogowsko-żagański, sprzymierzeńcy Czech, najechali na ziemię wschowską, usiłując ją ponownie przyłączyć do posiadłości śląskich. Najazd jednak nie powiódł się. Wschowianie wytrwali i pozostali wierni Polsce²³. Obleżenie trwało jednak dość długo, zniszczone zostały fortyfikacje, a załoga poniosła znaczne straty. K. Olejnik podkreślił tutaj fakt, że Wschowa zdobyta przez Polaków w r. 1343, włączona w całość systemu obrony polskiej granicy zachodniej, była broniona nie tylko siłą swych umocnień, lecz także niezłomną postawą jej mieszkańców, stojących przy Polsce²⁴.

Ostatecznie - zgodnie z traktatem namysłowskim z 22 XI 1348 r., kończącym wojnę polsko-czeską o Śląsk, Wschowa pozostała w rękach polskich²⁵. Miał rację M. Kapłon, oceniając, że w konflikcie o Wschowę Polska odzyskała jedynie drobny skrawek terytorium, tracąc jednocześnie wpływowego sojusznika z domu Piastów, tj. księcia Henryka V²⁶. Zresztą ten ambitny władca, lekceważąc Kazimierza Wielkiego, zaczął go określać jako "*króla krakowskiego*", a nie króla Polski. Być może nawet epizod wschowski przyczynił się do późniejszych niepowodzeń polskich w wojnie śląskiej. Oceniając dzisiaj sprawę Wschowy z r. 1343 niewątpliwie należy tu zauważyć niezręczność dyplomacji

polskiej. Kazimierz był już wówczas doświadczonym politykiem, mając za sobą dziesięcioletni okres panowania na tronie polskim. Można jedynie przypuszczać, że król polski podjął działania zbrojne w dobrej wierze, nie przewidując, że dalszy bieg wypadków obróci się na niekorzyść strony polskiej.

Jednocześnie należy przyjąć, że gdyby nie polska wyprawa zbrojna na Wschowę latem r. 1343, to prawdopodobnie ziemia wschowska pozostawałaby na stałe poza granicami odrodzonego i zjednoczonego państwa polskiego. Albowiem opanowanie przez Polaków Wschowy z okolicami, należącymi dotąd do książąt głogowskich, zbiegło się w czasie z aktami homagialnymi wielu książąt śląskich, składanych królowi Czech, Janowi Luksemburskiemu, który wówczas tytułował siebie jako: "*Bohemiae rex, Luxemburgensis comes, princeps supremus Silesianorum et dominus Vratislaviae*"²⁷. Inna sprawa, że przy tej okazji mógł polski monarcha pokusić się o uzyskanie większych zdobyczy terytorialnych na pograniczu śląskim. Jeszcze przed odzyskaniem Wschowy, w latach 1341-1342, za wyraźną wiedzą i zgodą króla Czech, Kazimierz Wielki wziął w zastaw od swego dłużnika, księcia brzeskiego Bolesława, za kwotę 3 tysięcy grzywnien szerokich groszy praskich terytoria Buczyny, Kluczborka i Wołczyzna w zamian za 400 grzywnien rocznego dochodu. Lecz akt zastawu zawierał klauzulę stwierdzającą, że król Polski nie nabędzie praw lennych do ziem otrzymanych w zastaw²⁸. Ponadto podczas kampanii wschowskiej r. 1343 oddziały polskie operowały na dość szerokim froncie, obejmującym obszary od Ścinawy aż po Oleśnicę. Polacy dotarli wówczas nawet do księstwa żagańskiego, forsując Odrę nieco na wschód od Głogowa. Nie przyniosło to jednak dla Polski bardziej korzystnych rozstrzygnięć militarnych ani terytorialnych²⁹.

2.2. Między faktyczną a prawną inkorporacją (1343-1422).

Po zdobyciu w r. 1343 Wschowy, Polska zaniechała dalszych akcji zbrojnych na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Jak się wydaje, takie działania nie miałyby dostatecznego poparcia ze strony szlachty. Jednak na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIV stulecia Kazimierz Wielki chciał naprawić swój błąd z

r. 1343. Szukał więc zbliżenia z księciem Henrykiem V, wykorzystując niesnaski między nim a królem Czech, Karolem IV, po podziale księstwa głogowskiego. Licząc się z możliwością odzyskania Śląska w drodze pokojowej, król Kazimierz odbył spotkanie z księciem głogowskim we Wrocławiu w styczniu r. 1359. Prawdopodobnie Kazimierz Wielki był wcześniej we Wschowie, bawiąc na sąsiednim Śląsku, skoro w farze wschowskiej odbył się dyskretny ślub polskiego monarchy z córką Henryka V, księżną Jadwigą (według W. Korcza nastąpiło to w drugiej połowie r. 1365)³⁰. Wschowa w tym okresie przeżywała okres spokoju. Dopiero w czasie bezkrólewia po śmierci króla Ludwika Węgierskiego w r. 1383, książę głogowski Henryk VII Rumpold (zwany też Wróblem) najechał na Wschowę, lecz został odparty przez mieszczan wschowskich. Po odparciu ataku Henryka VII Wschowa cieszyła się pokojem aż do r. 1474, kiedy to wojska króla Węgier Macieja Korwina, atakujące czeski Śląsk podeszły pod miasto, plądrując przedmieścia³¹. Następne zagrożenia dla bezpieczeństwa Wschowy i okolic pojawiły się dopiero w XVII stuleciu. W okresie wojny trzydziestoletniej (1618-1648) oddziały habsburskie nieraz naruszyły granicę państwową w pobliżu Wschowy, a pod koniec r. 1655 nastąpiła inwazja szwedzka, połączona z dewastacją miejscowego zamku. W początkach XVIII stulecia ziemia wschowska była widownią starć zwolenników Stanisława Leszczyńskiego z Augustem II, z udziałem wojsk szwedzkich i rosyjskich.

Rok 1343 otworzył dla Wschowy i okolic okres przejściowy, trwający aż do r. 1422. Ujmując tę kwestię w kategoriach prawnoustrojowych, Wschowa począwszy od r. 1343 stanowiła wprawdzie własność króla polskiego i Korony Polskiej, lecz pod względem ustroju i systemu prawnego nie była jeszcze w pełni zintegrowana z pozostałymi ziemiami polskimi, a zwłaszcza z Wielkopolską. Ogółem ziemia wschowska (*districtus Vschovensis*)³², do r. 1422 zachowała odrębność instytucjonalną, licząc według obliczeń A. Pawińskiego 489,62 km², zaś według ocen K. J. Hładyłowicza 532 km² powierzchni³³. Ziemia wschowska graniczyła od zachodu i południa ze Śląskiem, a od północy i wschodu z województwem poznańskim. Jak to zaznaczył M. Bielski, bezpośrednio po r. 1343 król Kazimierz zachował na

tym obszarze miejscowe prawo i zwyczaje śląskie oraz przywilej menniczny³⁴. Prawo bicia własnej monety przez mieszkańców Wschowy potwierdził król Władysław Jagiełło w przywileju wydanym w Łęczycy w r. 1404, a prawo to przetrwało do r. 1728³⁵. Tak więc po r. 1343 miejscowy system prawny czesko-śląski był nadal w powszechnym użyciu, jako obowiązujący. Kolejni władcy polscy tolerowali ten stan, chcąc zapewne uzyskać życzliwość, a przynajmniej neutralność ze strony wschowian, co było o tyle istotne, że Wschowa leżała na pograniczu ówczesnej Polski. Już Kazimierz Wielki wydał w Krakowie 23 V 1345 r. dwa dokumenty adresowane do mieszczan wschowskich. Doceniając ich propolską postawę podczas niedawnych zagrożeń ze strony koalicji czesko-śląskiej, biorąc pod uwagę dalszy rozwój handlu i rzemiosła, nadał im wolności celne. W przywilejach z r. 1345 - oprócz wolności celnych - król Kazimierz: 1) potwierdził prawa miejskie Wschowy, 2) potwierdził prawo bicia własnej monety, 3) nadał miastu wieś Przyczynę wraz z kościołem, posiadłościami i drewnem, znajdującym się w lasach królewskich³⁶. Drewno miało służyć jako budulec do fortyfikacji wobec spodziewanych dalszych ataków ze strony Czech. Ponadto monarcha polski konfirmował dotychczasowe przywileje wschowian, nabyte pod rządami książąt śląskich³⁷. Te przywileje świadczyły o stabilizacji i umocnieniu pozycji Polski w rejonie Wschowy.

Ponadto 13 V 1349 r. Kazimierz Wielki wydał w Poznaniu przywilej, na mocy którego zachował i potwierdził dawne prawa zwyczajowe mieszczan wschowskich oraz "prawa niemieckie" (*iura ipsorum Theutonica*). Jednak odtąd poważne przestępstwa wschowian: kradzież (*furtum*), zranienie (*sanquis*), męzobójstwo (*homicidium*) i podpalenie (*incendium*) oraz sprawy majątkowe miały podlegać osądzeniu przez starostę albo jego zastępcę, burgrabię (*capitaneus vel burgravia*), względnie *landwójta*, bądź innego przedstawiciela monarchy. Treść przywileju królewskiego z r. 1349 jest nieco zbliżona do późniejszego, pochodzącego z r. 1423 statutu warckiego, formułującego tzw. cztery artykuły grodzkie (starościńskie)³⁸. Jest to zarazem pierwsza źródłowo udokumentowana wzmianka o - nieznanym jeszcze z nazwiska - urzędniku (zarządcy królewskim), rezydującym we Wschowie pod rządami Polski³⁹. Być może został on ustanowiony już w r.

1344, bezpośrednio po zajęciu miasta przez Polaków. Pierwszym znanym z nazwiska starostą wschowskim, ustanowionym przez króla Władysława Jagiełłę był polski terrigena pochodzący ze Śląska, niejaki Ramsza z Czacza⁴⁰. Spełniał on czynności, które należały do zwykłych obowiązków starościńskich. Natomiast przed r. 1392 Wschową mógł zarządzać sam starosta generalny Wielkopolski. Jako wicestarostowie występowali tam niekiedy burgrabiowie, np. w r. 1399 był nim niejaki Kraczo⁴¹.

Przywilej Kazimierzowski z r. 1349 został potwierdzony przez Władysława Jagiełłę w r. 1388. Następnie król Jagiełło na mocy przywileju wydanego w Gnieźnie 30 V 1395 r. obdarzył Wincen-tego Granata, kasztelana nakielskiego domem i posesją związaną ze stanowiskiem wójta wschowskiego⁴². Z kolei - o czym już wspomniałem - przywilej monarszy z 2 VI 1404 r. ponownie potwierdził wszystkie prawa i przywileje miejskie Wschowy⁴³. Seria przywilejów i nadań królewskich dla wschowian z przełomu XIV i XV stulecia dobitnie świadczyła o stabilizacji politycznej w mieście i jego okolicach.

Omawiając sytuację i status ziemi wschowskiej w okresie przejściowym (1343-1422) należy zwrócić uwagę na pewną prawidłowość. Otóż zwykle w XIV-XVI stuleciu upływał pewien - mniejszy lub większy - okres od momentu faktycznego przyłączenia danej ziemi do Polski (w drodze działań zbrojnych, wygaśnięcia lenna, wykupu) do nadania nowo nabytej dzielnicy prawa polskiego. Na przykład księstwo oświęcimskie nabyte przez Polskę w r. 1457 otrzymało nadanie prawa polskiego dopiero podczas obrad sejmu walnego warszawskiego w r. 1564⁴⁴. To zjawisko można tłumaczyć brakiem silnej i scentralizowanej władzy państwowej i jej prężnego aparatu wykonawczego, co powodowało, że nie mogła ona łatwo przezwyciężyć lokalnych partykularyzmów i zwyczajów. W przypadku Wschowy chodziło także o silnie zakorzenione i długotrwałe wpływy praw obcych, czeskich i niemieckich, jak również ukształtowanych pod rządami rodzimych Piastów śląskich.

2.3. Prawna inkorporacja (r. 1422).

O ile r. 1343 oznaczał dla Wschowy jedynie inkorporację *de facto* do Korony Polskiej, o tyle r. 1422 oznaczał już definitywną inkorporację *de iure*⁴⁵. Przywilej inkorporacyjny dla ludności Wschowy i ziemi wschowskiej wydał król Władysław Jagiełło w Gnieźnie 12 VII 1422 r. w otoczeniu możnowładców świeckich i duchownych⁴⁶. Monarcha polski w swym przywileju: 1) udzielił miejscowej szlachcie osiadłej (*terrigeneae*) i pozostałym mieszkańcom (*incolae*) takich samych praw, jakie przysługiwały szlachcie i innym wolnym mieszkańcom Wielkopolski, 2) nadał rycerstwu ziemi wschowskiej prawo posiadania własnych sędziów generalnych (*iudices ipsorum generales*), takich samych, jakich król i jego następcy "dają" innym ziemiom Królestwa wraz z zastrzeżeniem, że taki sędzia miał być osiadły w ziemi wschowskiej, 3) miejscowy sąd, podobnie jak w Koronie posiada w sprawach karnych w stosunku do szlachty jurysdykcję w zakresie najpoważniejszych przestępstw pospolitych: a) kradzieży (*furtum*), b) podpalenia (*incendium*), c) morderstwa (*homicidium*), d) zadania rany krwawiącej (*sanquis*), e) okaleczenia (*membraorum mutilatio*), tego przestępstwa nie wymieniał przywilej królewski z r. 1349) i innych niewymienionych z nazwy przestępstw o dużym ciężarze gatunkowym. Te postanowienia wyprzedzały o rok statut warcki z r. 1423, wyznaczający m.in. kompetencje sądów grodzkich w sprawach kryminalnych na obszarze całego państwa. Ponadto: 5) w przypadku trudności we właściwej interpretacji zasad prawa i procesu polskiego, sąd ziemski wschowski - erygowany na mocy tegoż przywileju - miał zasięgać "rad" sądu ziemskiego w Kościanie; nie była to oczywiście apelacja, gdyż ta wykształciła się w procesie ziemskim w XVI stuleciu, a ponadto oba sądy ziemskie były równorzędne, lecz sąd kościański rozpoczął swą działalność nieco wcześniej (Kościan i okolice weszły już w skład monarchii Władysława Łokietka) i dlatego ten właśnie sąd miał większe doświadczenie w stosowaniu prawa polskiego. 4) Na miejscową ludność nałożono również podatki i ciężary wynikające z prawa polskiego. Odtąd ziemia wschowska została zaliczona do województwa poznańskiego⁴⁸.

Lecz równocześnie przywilej Jagiełły z r. 1422 zatwierdził wszystkie poprzednie nadania i przywileje, z których korzystała dotąd ziemia wschowska. Jednak najważniejszą częścią składową przywileju monarszego było wprowadzenie w ziemi wschowskiej polskiego prawa ziemskiego w wersji wielkopolskiej (*datio iuris polonici*), co spowodowało, że po r. 1422 zaprzestano stosowania reguł prawa śląsko-czeskiego oraz prawa lennego, zapożyczonego z Czech. S. Kutrzeba zaakcentował podobieństwo ustrojowe ziemi wschowskiej bezpośrednio przed r. 1422 do ustroju ziem, leżących w orbicie wpływów czeskich (księstwa: oświęcimsko-zatorskie, siewierskie)⁴⁹.

Po r. 1422 istniały prawdopodobnie we Wschowie dwa sądy, tj. grodzki i ziemski, do czego jeszcze powrócę. Według opinii A. Gąsiorowskiego, sąd grodzki wschowski wykształcał się stopniowo, jak w pozostałych częściach Wielkopolski - z sądownictwa starościńskiego, które występowało w ziemi wschowskiej przed r. 1422. Natomiast fakt, że w r. 1422 powołano we Wschowie sąd ziemski, a nie grodzki, należy interpretować w kontekście rozpoczynającej się w Wielkopolsce walki stanu szlacheckiego z wszechwładzą starostów⁵⁰.

Nic jednak nie wiadomo o działalności sądów wiecowych wschowskich, gdyż brakuje wielu dokumentów sądowych z XV w. Należy jednak przypuścić, że po prawnej inkorporacji do Korony, struktura administracyjno-sądowa ziemi wschowskiej zaczęła nieco upodabniać się do struktury występującej w ziemi ostrzeszowskiej i wieluńskiej⁵¹.

W tym miejscu należy rozstrzygnąć pewną kontrowersyjną kwestię. W dawniejszej nauce - od czasów S. Kutrzeby utrwalili się błędny pogląd, że w XV-XVI stuleciu istniała unia personalna związana z urzędami: starosty generalnego wielkopolskiego oraz starosty wschowskiego. Jednak - na co zwróciła uwagę zarówno J. Bielecka, jak również autorzy *Dziejów Wielkopolski* - w świetle najnowszych badań nie ma wystarczających dowodów do twierdzenia, jakoby starosta generalny Wielkopolski był zarazem starostą wschowskim⁵². Należy przyjąć to, co uchodzi za pewne, a mianowicie, że starosta wschowski, podobnie jak wałecki i nakielski⁵³, ze względu na graniczne i strategicznie ważne

położenie ziemi wschowskiej posiadał uprawnienia równe staroście generalnemu (*cumiurisdictione*), a więc był od niego niezależny.

Jak to ujął współcześnie J. Natanson-Leski, odrębności ustrojowe ziem inkorporowanych do Korony były wprost proporcjonalne do wielkości nabytego obszaru. Im mniejsza była jego powierzchnia, tym mniej tych różnic utrzymało się po inkorporacji i szybciej one zanikały⁵⁴. Tak też było w przypadku ziemi wschowskiej po r. 1422. Ziemia wschowska stopniowo ukształtowała własną hierarchię urzędników ziemskich, w pierwszej kolejności hierarchię sądową, właściwą dla województwa, z wyjątkiem odrębnego wojewody (wkrótce po inkorporacji rozciągnął w niej swe kompetencje wojewoda poznański). W przypadku statusu prawnego ziemi wschowskiej po inkorporacji do Królestwa Polskiego nasuwają się pewne analogie do sytuacji prawnej ziemi wieluńskiej, przyłączonej do Polski w latach 1391-1401 (nadanie prawa polskiego nastąpiło tam w początkach XV w.)⁵⁵. Należy tu dodać, że przywilej królewski dla ziemi wschowskiej z r. 1422 posiada spore znaczenie dla badacza. Jest on bowiem ważnym średniowiecznym dokumentem ustalającym reguły, którymi rządzić się winna ziemia, otrzymująca prawo polskie. Nie zachował się podobny dokument np. dla Rusi Halickiej, otrzymującej ok. r. 1430 prawo polskie.

Począwszy od XV stulecia ziemię wschowską zaczęto utożsamiać z powiatem wschowskim, ponieważ stanowiła ona samodzielny okręg sądowy, a Wschowa jako stolica powiatu stała się zarazem siedzibą sądu ziemskiego. Gdyby ująć Wielkopolskę w szerszym znaczeniu (tzn. siedem województw z przyległymi doń ziemiami), czyli łącznie 29 powiatów, to na tej liście powiat wschowski zajmowałby pod względem powierzchni przedostatnią, 28 lokatę - i co ciekawe, przy znacznej gęstości zaludnienia - z najmniejszą liczbą szlachty zagrodowej w całej Wielkopolsce⁵⁶. Te zjawiska przedstawię szerzej w drugiej części opracowania.

Ważnym wydarzeniem politycznym następującym bezpośrednio po r. 1422 był akt wierności mieszczan wschowskich dla króla Jagiełły, jego syna, Władysława i córki Jadwigi, złożony w Kościanie 8 VII 1425 r.⁵⁷. W tymże r. 1425 Jagiełło wobec naro-

dzin syna, rozpoczął zabiegi o poparcie stanów - w tym mieszczan - dla kandydatury królewicza na tron polski. Takie *akty homagialne* złożyło wówczas wiele magistratów miast wielkopolskich.

Niewątpliwie doniosłym faktem, zamykającym pierwszy okres po pełnej inkorporacji Wschowy do Polski był pobyt w mieście na odpoczynek króla Kazimierza Jagiellończyka (pomiędzy 15 a 18 V 1462 r.), jadącego do pobliskiego Głogowa na spotkanie z królem Czech, Jerzym z Podiebradu⁵⁸. Spotkanie to pozwoliło zakończyć konfliktowy okres w stosunkach polsko-czeskich.

Przypisy

¹B. Maryniuk, *Wschowa i okolice*, Warszawa 1962, s. 18. Zaś według oceny Hładyłowicza, s. 182, na ziemi wschowskiej było (łącznie z Wschową) 9 miejscowości wzmiankowanych w źródłach przed r. 1300 (jedna osada, Radlewo, zanikła).

² Pod datą r. 1337 umieszczono wzmiankę o grodzie wschowskim: "*castris ac fortalibus*" (prawdopodobnie wtedy był już tam zamek murowany). Wp. t. II, nr 1166.

³ K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993, s. 23 i n.

⁴ Wp. t. I, nr 242 (wzmianka o kasztelanie przemęckim z r. 1244); tamże, t. II, nr 639 (jedyna wzmianka o kasztelanie wschowskim z 25 VIII 1289 r.).

⁵ A. Gąsiorowski, *Uwagi o mniejszych kasztelanach wielkopolskich XIII-XV w.*, CPH, t. XIX, 1967, s. 75 i n. Autor twierdzi, że równoległe z rozwojem kasztelanii, w Wielkopolsce od r. 1249 dał się zauważyć podział na dwie dzielnice: poznańską i kalisko-gnieźnieńską (podział południkowy), co było podstawą wyodrębnienia przyszłych województw. Zob. tenże, *O inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, CPH, t. XLIV, 1992, z. 1-2, s. 166.

⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 86.

⁷ CDS, t. XXVIII, nr 56.

⁸ K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*, Poznań 1970, s. 196.

⁹ Ten przydomek otrzymał Henryk V z powodu jego nieprzejednanej postawy wobec Czech. MPH, t. II, s. 539: "...dux Henricus ferreus diceretur".

- ¹⁰ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402* (w:) *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400* pod red. S. Kutrzeby, t. I, Kraków 1933, s. 448.
- ¹¹ W. Korcz, *Szkice z dziejów miast środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1985, s. 146-147; tenże, *Studia z dziejów ziemi lubuskiej*, Zielona Góra 1971, s. 54-55.
- ¹² *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, wyd. M. Dogiel, t. I, Wilno 1758 (Bohemia), nr 4.
- ¹³ G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1974, s. 60 i n.
- ¹⁴ Z. Kaczmarczyk, *Kazimierz Wielki (1333-1370)*, Warszawa 1948, s. 101; S. Kuczyński, *Polskie siły zbrojne za Kazimierza Wielkiego i Andegawenów* (w:) *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XI, cz. II, Warszawa 1965, s. 39.
- ¹⁵ A. Nowakowski, *Inkorporacja Wschowy do Polski w świetle prawa*, "Sobótka", t. XLIV, 1989, z. 2, s. 212.
- ¹⁶ Z. Kaczmarczyk, S. Weyman, *Reformy wojskowe i organizacja siły zbrojnej za Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1958, s. 138; K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej*, s. 245.
- ¹⁷ S. Kuczyński, *iw.*, s. 53. Późniejszą obronę Wschowy przez Polaków ułatwiały też bagniste tereny nad Krzyckim Rowem.
- ¹⁸ G. Labuda, *iw.*, s. 82; Z. Kaczmarczyk, S. Weyman, *iw.*, s. 140. Według oceny autorów opracowania: *Ziemia lubuska*. Praca zbiorowa pod red. M. Szczanieckiego, S. Zajchowskiej, Poznań 1950, s. 229, w r. 1343 przyłączono do Polski jedynie wschodnią część ziemi wschowskiej (z miastem Wschową). Ówczesna ziemia wschowska sięgała na wschód i północny wschód po Leszno i Świeciechowę.
- ¹⁹ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, wyd. J. Chytil, t. VII, Brunn 1858, nr 545.
- ²⁰ CDS, t. XXVIII, nr 77 (z datą 7 II 1344 r.).
- ²¹ C. Grünhagen, H. Markgraf, *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. I, Leipzig 1881, nr 38; MPH, t. III, s. 539.
- ²² J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. II: Od roku 1333-1506, Kraków 1926, s. 46-47.
- ²³ Z. Kaczmarczyk, S. Weyman, *iw.*, s. 140-141.
- ²⁴ K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej*, s. 264-265.
- ²⁵ Z. Kaczmarczyk, S. Weyman, *iw.*, s. 30. G. Labuda, *iw.*, s. 67 podkreśla, że po r. 1348 Polska nastawiła się na politykę defensywną na odcinku wschowskim.
- ²⁶ M. Kapłon, *W sprawie zajęcia Wschowy przez Kazimierza Wielkiego*, "Sobótka", t. XVI, 1961, z. 4, s. 601.
- ²⁷ *Historia Śląska*, t. I: Do r. 1763 pod red. K. Maleczyńskiego, cz. I: Do poł. XIV w., Wrocław 1960, s. 570.
- ²⁸ Tamże, s. 570.
- ²⁹ J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1986, s. 106-107. K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej*, s. 247 twierdzi, że latem r. 1343 Polacy po zburzeniu Scinawy podzielili się na dwie grupy, pustosząc ziemie Henryka V oraz jego sojusznika, Konrada Oleśnickiego. Pod Oleśnicą zostali jednak pokonani. O kapitulacji Henryka V zdecydowała polska zapowiedź oblegania Żagania.
- ³⁰ K. Jasiński, *Matżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego*, SŻC, t. XXXII-XXXIII, 1990, s. 70 twierdzi, że ślub królewski odbył się we Wschowie 25 II 1365 r. Natomiast autorzy opracowania: *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, Wrocław 1967, s. 668 przesuwają datę ślubu na r. 1364 (być może odbył się on nawet w r. 1363). B. Maryniuk, *iw.*, s. 23 twierdzi, że w ten sposób monarcha pragnął uświetnić miasto.
- ³¹ DH, t. III, s. 408; K. Olejnik, *Grody i zamki*, s. 222-224. Zamek wschowski został częściowo odrestaurowany przez KDP po r. 1780.
- ³² MPH, t. II, s. 861; "...ducatus (to pojęcie stanowiło jedynie figurę retoryczną - A. N.) *Wschowiensis per Kazimirum regem acquiritur...*"
- ³³ ŻD, t. XII/I, s. 50.
- ³⁴ M. Bielski, *Kronika Polska*, t. I, Sanok 1856, s. 394: "Mieszczanom przepuścił i przy prawie ich zachował. A między innymi rzeczami kować im monety pozwolił, co też mieli przedtem od książąt swych". Por. DH, t. III, s. 195-197.
- ³⁵ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. I, Warszawa 1885, s. 116.
- ³⁶ Wp. t. II, nr 1241, 1242. Już w r. 1290 książę głogowski Henryk III użyczył Wschowę 15 łanami frankońskimi we wsi Przyczyna. Wuttke, nr 206. J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska*, s. 458-459 twierdzi, że przywileje królewskie były nagrodą za obronę miasta wiosną r. 1345.
- ³⁷ Kolejni książęta głogowscy: Henryk IV, Przemysław i Jan nadali bądź potwierdzili prawa miejskie Wschowy. Wuttke, nr 16 (r. 1310), nr 19 (r. 1327), nr 21 (r. 1332), nr 22 (r. 1339).
- ³⁸ HPPP, t. I, s. 478.
- ³⁹ Wp. t. II, nr 1282.
- ⁴⁰ Wp. t. II, nr 1032 (pod mylną datą 1322). Zob. Bieniaszewski, *Urzednicy*, s. 141; Moritz *Geschichte*, s. 242. Tenże starosta w r. 1392 potwierdził nabycie wójtostwa przez Wschowę.

WSCHOWA I ZIEMIA WSCHOWSKA W LATACH 1422-1763.

Po przeprowadzeniu formalnoprawnej inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski w r. 1422, miasto i ziemia wschowska cieszyły się na ogół stabilizacją i spokojem. Do najważniejszych wydarzeń tego okresu należy zaliczyć zjazd zwołany do Wschowy wiosną r. 1512¹. Zjazd ten z udziałem przedstawicieli króla Zygmunta I i księcia pomorskiego, a zarazem sojusznika Polski, Bogusława X, miał ułatwić rozwój handlu polsko-pomorskiego, polsko-śląskiego i polsko-niemieckiego. Strony: polska i pomorska podjęły zdecydowaną kontrakcję przeciwko ustanowionemu w r. 1511 zaostrzonemu prawu składu we Wrocławiu i Frankfurcie nad Odrą. Owocem takiego stanowiska był układ handlowy zawarty we Wschowie 21 IV 1512 r.² W układzie wschowskim zezwolono kupcom Polski, Pomorza i Saksonii na swobodne poruszanie się w granicach tych krajów. Była to ówczesna unia celna³. W rzeczywistości - zjazd z r. 1512 miał na celu koordynację polityki handlowej Polski, Czech i innych państw ościennych wobec nieprzyjaznej polityki Rzeszy i Brandenburgii⁴. Zachowała się nawet korespondencja z r. 1512 pomiędzy Zygmuntem I a Bogusławem X na temat zjazdu wschowskiego⁵.

Zapewne w nawiązaniu do tegoż zjazdu, 12 II 1513 r. Zygmunt I wydał w Poznaniu edykt adresowany do starosty generalnego wielkopolskiego w celu ustanowienia komór i strażnic celnych na głównych szlakach handlowych Wielkopolski. Na szlaku handlowym Gdańsk-Głogów edykt ustanawiał komorę celną (*camera*) we Wschowie⁶. Do dziś istnieją 4 księgi rachunków kwartalnych komory wschowskiej z r. 1581⁷.

Pograniczne położenie Wschowy przy granicy ze Śląskiem habsburskim sprawiło, że w niej właśnie począwszy od r. 1532 często obradowały mieszane, polsko-habsburskie komisje delimitacyjne. Np. król Zygmunt August dwukrotnie w ciągu r. 1567 wyznaczał swych komisarzy do rozstrzygnięcia sporu granicznego z cesarzem Maksymilianem II. Zwykle w skład takich komisji

⁴¹ Moritz Geschichte, s. 241.

⁴² Wuttke, nr 35 (r. 1388), nr 39 (r. 1395).

⁴³ Wp. t. VII, nr 521.

⁴⁴ A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Białystok 1988, s. 202-210.

⁴⁵ A. Nowakowski, *Prawne aspekty inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, CPH, t. XLIII, 1991, z. 1-2, s. 120; tenże, *Ziemia wschowska w dawnej Polsce (1343-1793). Szkic prawnohistoryczny*, "Acta Universitatis Lodzianensis" - Folia Iuridica, nr 56, 1993, s. 46.

⁴⁶ Wp. t. V, nr 355; Wuttke, nr 49. Bliższe szczegóły nadania prawa polskiego nie są znane.

⁴⁷ Bielecka, s. 149-151; Moritz Geschichte, s. 222.

⁴⁸ Tak przynajmniej sądzi Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 92.

⁴⁹ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. I: *Korona*, Warszawa 1925, s. 18; tenże, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, Lwów 1925, s. 84; tamże, t. II, s. 23.

⁵⁰ A. Gąsiorowski, *O inkorporacji*, s. 164.

⁵¹ S. Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, cz. XI: Ziemia wschowska. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego AU, seria II, t. XVII (og. zb. t. 42), Kraków 1902, s. 379.

⁵² J. Bielecka, *Kancelaria grodzka wielkopolska w XVI-XVIII wieku*, *SZC*, t. I, 1957, s. 121-122; *DWp.* t. I, s. 35-36.

⁵³ A. Nowakowski, *Status prawny ziemi nakielskiej w przedrozbiorowej Polsce*, "Białostockie Studia Prawnicze", t. I, 1992, s. 41-42.

⁵⁴ J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569-1572*, Warszawa 1964, s. 115 i n.

⁵⁵ A. Nowakowski, *Przyłączenie Wielunia i ziemi wieluńskiej do Polski na przełomie XIV-XV w.*, "Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku", t. XIV, Humanistyka, dział H-Prace historyczne, z. 71, 1990, s. 3-23.

⁵⁶ *ŹD*, t. XII/I, s. 55 i n.

⁵⁷ AGAD, dp nr 523 (wg katalogu Mariana Gumowskiego); BK, rps 203, k. 57 (regest przysięgi hołdowniczej). Zob. też: Wp. t. VIII, nr 1034; *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XI: A. Lewicki, *Index actorum saeculi XV*, Kraków 1888, nr 1445.

⁵⁸ Moritz Geschichte, s. 238.

wchodzili senatorowie wielkopolscy oraz starosta generalny Wielkopolski⁸. Dnia 27 VI 1629 r. król Zygmunt III, jako sprzymierzeniec Habsburgów wydał edykt, zakazujący przyjmowania zbiegów z Rzeszy do miast królewskich (w tym Wschowy). Nie był on jednak przestrzegany⁹. Niedługo później - w r. 1633, w wyniku wojny trzydziestoletniej w Rzeszy, spłynęła na ziemię wschowską główna fala kolonizacji niemieckiej, zatrzymując się zwłaszcza w miastach, w tym we Wschowie¹⁰.

1. Rozwój instytucji miejskich. Stosunki między miastem a starostą.

Szersze omówienie instytucji miejskich Wschowy wymagałoby oddzielnej publikacji o charakterze prawnohistorycznym. Tutaj przedstawię jedynie zarys rozwoju tych instytucji. Dnia 9 VII 1425 r. w Kościanie król Władysław Jagiełło wydał edykt regulujący kwestię wyboru burmistrza i rajców wschowskich. Mieli oni stanowić grono 12 "nieposzlakowanych mężów" (*duodecem viros idoneos et bone fame*). Spośród nich starosta względnie burgrabia jednego zatwierdzał na stanowisko burmistrza¹¹. W r. 1432 miał miejsce epizod przekazania przez króla Wschowy w zastaw Maciejowi Bąkowi z Osiecznej¹².

Na mocy edyktu króla Zygmunta I, wydanego we Lwowie 30 IX 1524 r. miasto uzyskało: 1) zwolnienie od prawa polskiego, 2) prawo magdeburskie. Ograniczono również uprawnienia starosty wobec miasta. Jurysdykcję magistratu wschowskiego rozciągnięto na samo miasto oraz dwie wsie: Przyczynę Dolną i Górną. W r. 1524 ustabilizowały się kompetencje rady miejskiej na blisko dwa stulecia. Odtąd rada wschowska decydowała o: 1) majątku miejskim, 2) inwestycjach, 3) podatkach miejskich (tzw. składkach), 4) przyjęciu do prawa miejskiego, 5) dzierżawie intrat miejskich (wsi należących do miasta, piwnicy, młyna i wiatraków miejskich). Jednak w praktyce - rada była zmuszona dzielić swe uprawnienia administracyjne i sędownicze z urzędem starosty¹³.

Tak więc we Wschowie rokrocznie, w dniu św. Michała (29 IX), mieszczaństwo wybierało burmistrza i rajców. W okresie re-

formacji (XVI-XVII w.) dla Wschowy zasłużyli się dwaj burmistrzowie: Jerzy Walsch i Mikołaj Chwalkowski. Do obowiązków burmistrza należała dbałość o dobro miasta. Ponadto burmistrz: 1) odpowiadał za "interesa ekonomiczne" miasta, 2) zwoływał posiedzenia rady i przewodniczył im (zwykle dwa razy w tygodniu: we wtorki i czwartki), 3) z upoważnienia rady podpisywał zobowiązania finansowe miasta, 4) rozstrzygał niektóre sprawy niesporne z zakresu prawa prywatnego (przyjmowanie testamentów, zapisów hipotecznych)¹⁴. Ponadto od buntów mieszkańców Wschowy w latach dwudziestych XVI w. zwoływano cztery razy w roku ogólne zgromadzenia pospólstwa.

Oprócz magistratu, we Wschowie od ok. r. 1300 istniało sądownictwo miejskie, na czele z sądem ławniczym, obradującym pod przewodnictwem wójta, z udziałem ławników. Dziedziczne wójtostwo wschowskie zostało wykupione przez miasto 1 I 1532 r. za kwotę 930 złotych talarów węgierskich¹⁵. Sąd ławniczy wschowski istniał w niezmiennym kształcie w latach 1532-1777. Od edyktu Zygmunta I z r. 1533 sąd ten mógł orzekać bez udziału starosty. Starosta zachował jednak uprawnienia w przypadku ścigania i osądzania poważniejszych przestępstw. Pod koniec XVII w. starosta zwiększył zakres ingerencji w sądownictwo miejskie¹⁶. Wschowski sąd ławniczy zajmował się: 1) spornymi sprawami z zakresu prawa prywatnego, o ile strony posiadały pełne obywatelstwo miejskie, 2) osądzał sprawy kryminalne, wynikające z konstytucji sejmowych oraz wilkierzy miejskich. Sąd ten nie posiadał raczej "prawa miecza". Podstawą działania sądu było prawo magdeburskie (*ius Magdeburgense*). Sąd wschowski w sprawach skomplikowanych początkowo odbierał pouczenia prawne (*ortyle*) od Magdeburga, a od r. 1599 - od sądu toruńskiego. Areszt miejski wraz z izbą tortur (stosowano je, zgodnie z *Caroliną* we Wschowie aż do r. 1775, kiedy to całkowicie ich zakazano w Polsce) znajdował się w ratuszu. Więzienie mieściło się na zamku wschowskim. Było ono podległe staroście.

Od r. 1722 sąd ławniczy przejął od rady miejskiej uprawnienia w zakresie sporządzania aktów notarialnych¹⁷. W r. 1777 przekształcono sąd ławniczy w sąd miejski, który orzekał pod

przewodem starosty. Zorganizowano wówczas tzw. *inquisitoriat*, który pełnił rolę aparatu egzekucyjnego u boku starosty.

Począwszy od XVI stulecia wzmożła się ingerencja monarchy, działającego w interesie szlachty w samorząd miast królewskich. Kolejne konstytucje sejmowe z lat: 1538, 1565 i 1567 wzmacniały pozycję starostów wobec miast królewskich. Lecz mimo tych ograniczeń, pozycja samorządu w miastach królewskich była silniejsza niż w miastach prywatnych¹⁸. Jednak w praktyce, we Wschowie w XVI-XVII stuleciu toczyła się mniej lub bardziej otwarta rywalizacja o władzę i wpływy w mieście między magistratem a miejscowym starostą. Już starosta wschowski Andrzej Górski w r. 1529 uskarżał się na postępowanie władz miejskich, powołując się przy tym na przywilej Zygmunta I dla Wschowy z r. 1524, określający ramy ustroju miejskiego¹⁹. Roszczenia pod adresem magistratu wysunął ponownie urząd starościński w r. 1540²⁰. W okresie nasilenia napięć religijnych w mieście, starosta Wacław Kiełczewski nazbyt często (w np. w latach 1597 i 1599) ingerował w działalność magistratury, zarzucając władzom miejskim nadmierną tolerancję²¹.

Na przełomie XVI i XVII stulecia (zwłaszcza w latach 1596-1602) odżyły spory miasta ze starostą na tle *ius propinandi* na gruntach zamkowych. Chodziło także o rozwiązanie sporów kompetencyjnych pomiędzy ławą miejską a sądem grodzkim oraz o kontrolę wydatków miejskich. Dodatkowo, starosta wschowski umiejętnie - we własnym interesie - wykorzystywał spory między radą miejską a pospólstwem, uchodząc za orędownika interesów pospólstwa²². Dekret królewski z 28 VIII 1597 r. uznał, że zagadnienia podatków i cen w mieście nie należą do właściwości starosty²³. W tym samym r. 1597 starosta samowolnie złożył burmistrza z urzędu, mianując nowego, niejakiego Piotra Deutschlandera. Był on przez ludność ignorowany, a miasto uznało to za ciężkie naruszenie swych praw. Na wyraźne żądanie mieszczan wschowskich, a zwłaszcza cechów, król Zygmunt III w dniu 10 IV 1598 r. potwierdził przywilej miejski Wschowy z r. 1425²⁴.

Kiedy w r. 1598 przeprowadzono wybory do władz miejskich, starosta wahał się, lecz ostatecznie zatwierdził *modus eligendi*²⁵.

W r. 1600 starosta zatwierdził skład nowowybranego magistratu dopiero po 3 dniach²⁶. Kontrola czynników zewnętrznych nad magistratem wschowskim nie ustała. Od r. 1637 w radzie miejskiej Wschowy zasiadali ponadto deputaci królewscy.

Ostatecznie - król August II wydał 9 III 1720 r. w Warszawie ordynację dotyczącą magistratury wschowskiej, wydatnie zmniejszając zakres swobód miejskich. W swej ordynacji monarcha uznał, że dotychczasowe coroczne wybory do władz miejskich wprowadzały "nieporządek i zamieszanie" (*disordo, turbationes*) przy ogólnej nieznajomości i nieposzanowaniu prawa (*legumque et iurium ignari*). Odtąd ustroj miejski Wschowy miał być wzorowany na Poznaniu, a wszystkie urzędy miejskie były dożywotnie pod ścisłym nadzorem starosty²⁷. Spośród 8 rajców, jeden z nich był mianowany przez starostę burmistrzem²⁸. Ograniczenie praw samorządowych Wschowy poszło chyba znacznie dalej, niż to ustalono w r. 1720, albowiem dnia 22 IV 1750 r. sam król August III własnoręcznie podpisał dokument, potwierdzający wcześniejszą nominację Jana Daniela Greiffenhagena na burmistrza Wschowy²⁹. Ustrój municypalny Wschowy, ustalony w r. 1720 przetrwał do r. 1793.

2. Szczególne znaczenie i status miasta w okresie saskim (1697-1763).

Za panowania obu Wettynów na tronie polskim, a zwłaszcza Augusta III, posiedzenia senatu zwoływano często do Wschowy ze względu na bliskość Saksonii. Podczas obrad senatu, monarsze oprócz senatorów towarzyszyła zwykle szlachta wielkopolska³⁰. Sam monarcha niejednokrotnie rezydował w mieście przez okres dwóch, trzech tygodni. We Wschowie dochodziły do skutku rady senackie (*senatus consulta*) w ważnych kwestiach dla państwa, na co zwrócili już uwagę M. Markiewicz i autor niniejszego opracowania³¹. Przebywając we Wschowie monarcha nierazkro podejmował rozstrzygnięcia w konkretnych indywidualnych sprawach³². Tam też radzono nad poselstwami "do dworów postronnych"³³. W r. 1755 August III przyjmował w mieście poselstwo tureckie, po czym udał się do Drezna³⁴. Owo *senatus consilium*

wypadło szczególnie okazale, z udziałem całego dworu, szlachty koronnej i litewskiej. Podczas tegoż posiedzenia wygłosił orację Jan Kajetan Jabłonowski, wojewoda braclawski, dziękując monarsze za wyniesienie "ze stanu rycerskiego do krzesła województwa braclawskiego"³⁵. Rady senatorskie miały miejsce na ratuszu wschowskim.

Z tych względów - Wschowa pełniła wówczas funkcję drugiej, półoficjalnej stolicy Polski, będąc trzecim pod względem ważności miastem w Wielkopolsce po Poznaniu i Kaliszu.

Tab. 1. Ważniejsze senatus consulta wschowskie.

Rok	Panujący	Problematyka
1711	August II	różne bieżące sprawy polityczne
1742	August III	przygotowania do sejmku walnego, przewidzianego na październik r. 1742
1755	August III	legacja do Porty Otomańskiej dla odnowienia pokoju karłowickiego z r. 1699

Źródła: BPAU rps 6120, BCzart. rps 844, 1193, BOssol. rps 13732, 15732, M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. I, Warszawa 1986.

3. Organizacja stanu szlacheckiego. Urzędy ziemskie i sądy szlacheckie.

Po przywileju inkorporacyjnym z r. 1422, szlachta ziemi wschowskiej zaczęła organizować właściwe dla niej instytucje stanowe: własne urzędy i sądownictwo. Ponieważ wiele zjawisk z tego zakresu zostało już opisanych przez A. Bieniaszewskiego i A. Gąsiorowskiego w licznych opracowaniach tych autorów, toteż ograniczę się jedynie do poruszenia kilku wybranych problemów.

Po r. 1422, aż do r. 1670 ziemia wschowska posiadała własną, aczkolwiek niekompletną hierarchię urzędniczą. Według oceny A. Gąsiorowskiego, w XV stuleciu była to hierarchia zamknięta,

obsadzana przez *terrigenów* wschowskich, nie powiązanych z hierarchią ziemską poznańsko-kaliską. Nie była ona wówczas w pełni stabilna, czego przykładem było podkomorstwo wschowskie. Pierwszym podkomorzym wschowskim był niejaki Piecz w r. 1433³⁸, zaś później urząd ten występował regularnie aż do r. 1546 (ostatnim podkomorzym wschowskim przed dłuższą przerwą był Wawrzyniec Gołaniecki)³⁹. Dopiero konstytucja sejmku walnego warszawskiego z r. 1670, podjęta na wniosek szlachty wielkopolskiej spowodowała utworzenie własnej i pełnej hierarchii urzędniczej w ziemi wschowskiej⁴⁰. Lecz urząd podkomorzego wschowskiego został obsadzony dopiero 10 VI 1677 r. (został in Jan Łacki), a konstytucja sejmowa z r. 1678 obiecywała mu miejsce w sejmie walnym⁴¹. Stało się to dopiero w r. 1764⁴².

Można zatem konstytucję z r. 1670 uznać za ostateczne zamknięcie procesu integracji ziemi wschowskiej z Wielkopolską i resztą ziem polskich, zapoczątkowaną przywilejem z r. 1422. Po r. 1670 szlachta wschowska przechodziła z urzędów wschowskich na poznańskie i odwrotnie. Ponadto zaczęto nadawać te urzędy szlachcie wielkopolskiej, lecz nie osiadłej w ziemi wschowskiej. Sytuacja ukształtowana w r. 1670 przetrwała do r. 1793.

Natomiast odrębność indygenatu wschowskiego występowała przez cały wiek XVI aż do konstytucji sejmowej z r. 1670⁴³.

W ziemi wschowskiej występowały cztery sądy szlacheckie: ziemski, grodzki, podkomorski i kapturowy.

1. Jak wiemy, już przywilej króla Jagiełły z r. 1422 erygował sąd ziemski wschowski. Działał on z pewnością w latach 1527-1692. W latach 1733-1742 przeżywał on kryzys, podobnie jak inne "ziemstwa" na obszarze całej Rzeczypospolitej, spowodowany brakiem zainteresowania szlachty tym sądem, a co za tym idzie - brakiem regularnych elekcji urzędników sądowych. Zakończył on swą działalność w październiku r. 1791⁴⁴. Jego kompetencje przejął na krótko sąd ziemiański.

2. Najważniejszym sądem szlacheckim - i najsprawniej działającym - był sąd grodzki. We Wschowie istniał on przynajmniej od r. 1495 aż do r. 1793⁴⁵. Być może istniał on przed r. 1495, lecz wcześniejsze dokumenty sądowe mogły spłonąć podczas

wielkiego pożaru miasta w r. 1435. Sąd grodzki wschowski posiadał przywilej „wieczności”. Jego kancelaria była codziennie dostępna dla stron, oprócz świąt, przyjmując, podobnie, jak w całej Wielkopolsce, wpisy do ksiąg grodzkich, dotyczące tzw. aktów wieczystych (darowizn, rezygnacji z nieruchomości). Do XVI w. w urzędzie i grodzie wschowskim starostę zastępował burgrabia, a następnie sędzia surogator grodzki⁴⁶.

3. Sąd podkomorski wschowski istniał zapewne przed r. 1610, lecz nie zachowały się jego akta z tego okresu. Wiadomo, że sąd ten orzekał w latach 1712-1759 i prawdopodobnie również po r. 1759. W przysiędze podkomorskiej była zawarta formuła: „księgi swe i przodków swych wiernie chować i w nie wpisywać”⁴⁷.

4. Odrębny sąd kapturowy we Wschowie ustanowiła konstytucja sejmu konwokacyjnego warszawskiego po zgonie Zygmunta III w r. 1632, ujednolicając zasady sprawowania „kapturów” w całym państwie. Miały one odtąd obradować we wszystkich miejscowościach będących siedzibami starostw grodzkich⁴⁸. Akta sądu kapturowego wschowskiego z lat 1674/1675 i 1764 zgrupowano w oddzielnych księgach⁴⁹. Akta tegoż sądu z pozostałych *interregnów* są zachowane w księgach ziemskich, bądź grodzkich wschowskich⁵⁰. W zastępstwie zawieszono wówczas sąd grodzki, sąd kapturowy zasiadał na zamku wschowskim z udziałem kilkunastu deputatów szlacheckich. Działał on niezwykle sprawnie, np. w r. 1764 w ciągu 5 sesji rozpoznał łącznie 58 spraw, orzekając również kary banicji i infamii.

4. Udział szlachty wschowskiej w zjazdach i sejmikach ziemskich.

Szlachta ziemi wschowskiej uczestniczyła z całą „bracią szlachecką” w sejmikach województwa poznańskiego, odbywanych w Środzie. Posłowie wschowscy wielokrotnie zabierali na nich głos w sprawach dotyczących swego środowiska, zgodnie z instrukcjami, otrzymanymi od wyborców. Np. w r. 1589 zażądali oni, aby wszystkie dochody z wójtostwa wschowskiego, wykupionego przez miasto Wschowę w r. 1532 przypadły wyłącznie Wschowie⁵¹. Z kolei na sejmikach średzkich w latach 1604 i 1606 przedstawi-

ciele szlachty wschowskiej domagali się przeznaczenia środków pieniężnych na naprawę fortyfikacji miejskich Wschowy, jako miasta pogranicznego⁵². Studiując diariusze sejmików wielkopolskich z tego okresu, spotykamy pod datą r. 1614 wzmiankę o epidemii we Wschowie⁵³.

Często też szlachta wschowska deliberowała nad zagadnieniami fiskalnymi. Otóż podczas obrad sejmiku średzkiego w r. 1628 złożyła ona protestację przeciwko niejakiemu Janowi Wolskiemu o to, że uzurpował on sobie prawo, powołując się na rzekomy mandat Trybunału Skarbowego w Radomiu do poboru „czwartego grosza”, czyli kwarty od miast, w tym także od mieszczan wschowskich. W tym przypadku szlachta zdała sobie sprawę z faktu, iż nadmierne obciążenia podatkowe miast, rozwijających się tak szybko, jak Wschowa, pośrednio godzą w interes szlachty. Ubolewano przy tym, że wschowian z powodu niezapłacenia kwarty pozywa się przed trybunał radomski⁵⁴.

Tocząca się tuż za granicą polską, nieomal na przedpolach Wschowy wojna trzydziestoletnia nie pozostała bez wpływu na treść postulatów szlachty wschowskiej. W r. 1627 zaprotestowała ona przeciwko wyższym urzędnikom wielkopolskim o nieprawne - jej zdaniem - zwołanie pospolitego ruszenia, co mogłoby świadczyć o utrzymywaniu się tendencji odśrodkowych wśród części tej szlachty⁵⁵. Również w r. 1627 szlachta wschowska zażądała, aby kopce graniczne ustawione przez cesarza Rzeszy w ziemi wschowskiej zostały usunięte - i aby wynagrodzono szkody poczynione wypadami wojsk cesarskich. Podczas tego samego sejmiku ubolewano, że wśród szlachty wschowskiej pochodzenia niemieckiego pozostaje wiele spadków bezdziedzicznych (na zasadzie prawa kaduka), których spadkobiercy nie chcą przyjąć ze względu na pochodzenie przodka. Aby temu zapobiec, zaproponowano przyjęcie rozwiązania, że takie dobra winny być odsprzedawane szlachcie rdzennie polskiej, a nie niemieckim (śląskim) indygenom⁵⁶.

Zaś po sejmie walnym, sejmik średzki, obradujący w początkach r. 1628 stwierdził, iż „stacje” wojska w niektórych miastach wielkopolskich (w tym we Wschowie) były zbyt uciążliwe dla

mieszkańców. Ubolewano też (pod koniec r. 1628), że wojska cesarskie naruszyły terytorium ziemi wschowskiej⁵⁷.

Ponadto szlachta wschowska uczestniczyła w sejmikach elekcyjnych, zwoływanych we Wschowie przez wojewodę poznańskiego, wybierając kandydatów na funkcjonariuszy miejscowego sądu ziemskiego (sędziego, podsędka i pisarza ziemskiego) oraz podkomorzego, przedstawiając je monarsze do zatwierdzenia⁵⁸. W latach 1626-1629 wakowało stanowisko podsędka wschowskiego. Było to związane z rozdwojoną elekcją na sejmikach elekcyjnych wschowskich. Przyczyną rozdwojenia elekcji była okoliczność, że wśród wybranych był Jan Daleszyński, szlachcic, który nie miał statusu *terrigeny* wschowskiego. Jednak po trzech kolejnych elekcjach - w r. 1629 - monarcha mianował podsędkiem Wojciecha Przybyszewskiego⁵⁹.

W tym miejscu warto przypomnieć dwa siedemnastowieczne epizody, związane z Wschową. Według ówczesnych zasad, jeśli starosta otrzymał inny urząd w tym samym województwie, zrzekał się starostwa. Tak np. Andrzej Sędziwój Ostroróg, starosta wschowski, po otrzymaniu w r. 1621 kasztelanii międzyrzeckiej, zrzekł się starostwa wschowskiego w r. 1622⁶⁰. Już po rozpoczęciu wojny trzydziestoletniej, w liście do Zygmunta III, datowanym 7 X 1619 r. Łukasz Opaliński, kasztelan poznański sugerował, aby wykorzystując propolskie sympatie szlachty głogowskiej, przyłączyć do Polski księstwo głogowskie, graniczące z Wschową, jako wstęp do wcielenia całego Śląska do Polski. Jednak monarcha, jako sojusznik Habsburgów odrzucił tę propozycję⁶¹.

Przypisy

¹ M. Wehrmann, *Die Fraustädter Verhandlung von 1512*, "Historische Monatsblatt für die Provinz Posen", t. III, 1902, s. 49-55.

² Historia Pomorza, t. II: *Do roku 1815 pod redakcją i ze wstępem G. Labudy*, cz. 1: 1464/66-1648/57, Poznań 1976, s. 743; Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, Poznań 1978, s. 179. Książę Bogusław X mimo nacisków cesarza Maksymiliana I stanął po stronie polskiej.

³ Z. Brzycki, *Bogusław X książę pomorski - legenda a rzeczywistość*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. II, 1958, z. 9, s. 29.

⁴ W. Myślenicki, *Pomorscy sprzymierzeńcy Jagiellończyków*, Poznań 1979, s. 174, 184. W wyniku zjazdu wschowskiego Zygmunt I wydał edykt, zamykający dla handlu drogę Międzyrzecz-Frankfurt, wytyczający nowy szlak z Polski na Pomorze z ominięciem Marchii. Natomiast wiosną r. 1513 odbyły się we Wschowie rozmowy wysłanników Zygmunta I oraz szwagra królewskiego, księcia saskiego, Jerzego na temat rozwiązywania spornych problemów. Mandat do zorganizowania spotkania otrzymali: sekretarz królewski Rafał Leszczyński i starosta wschowski Piotr Górski.

⁵ *Acta Tomicianiana*, t. II, Kórnik 1852, nr 33. Zob. tamże, nr 39 (korespondencja monarsza do Jana Boturzyńskiego, celnika wielkopolskiego, reprezentującego polskie interesy na tym zjeździe) i nr 194 (list Zygmunta I do księcia saksońskiego, Jerzego, Poznań 8 III 1513 r.).

⁶ *Corpus iuris Polonici*, t. III: 1506-1522, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, nr 130. Kolejny edykt Zygmunta I w tej materii (Poznań 24 II 1513 r.) adresowany do zarządców zamków i miast królewskich, wymierzony przeciwko osobom przywłaszczającym dochody z ceł, wymienił Wschowę, szczególnie w kontekście uprawianego tam handlu wołami, tamże, nr 131.

⁷ APP, C. t. 5-8. Z zapisków wynikało, że największy ruch na komorze wschowskiej był w IV kwartale roku.

⁸ BK, rps 248, k. 184-184v, 185v-186v, 186v-187v, 187v-188, 188-191. Zob. Akta posełskie i korespondencje Franciszka Krasieńskiego 1558-1576, wyd. J. Janicki, Kraków 1872, s. 191-196. Komisja z r. 1567 zakończyła się obopólną ugodą.

⁹ Korcz, s. 22.

¹⁰ G. Labuda, *jw.*, s. 106, 138.

¹¹ Wp. t. V, nr 416. Kadencja rady miejskiej miała trwać 10 lat. Burmistrz zwykle pełnił swój mandat przez rok.

¹² B. Maryniuk, *jw.*, s. 24.

¹³ Zob. WAP ZG, MW (zwłaszcza t. 22-23, 26, 30-31, 35, 41); Korcz, s. 16. Ratusz wschowski pochodzi z XV w. (płonął w latach 1529, 1644, 1685).

¹⁴ WAP ZG, ACW, t. 83-85. W XVI-XVII w. magistrat składał się zazwyczaj z burmistrza i 7-8 rajców.

¹⁵ Moritz Geschichte, s. 230.

¹⁶ Korcz, s. 16; B. Maryniuk, *jw.*, s. 57.

¹⁷ WAP ZG, ACW, t. 239.

¹⁸ VL, t. I, f. 535 (r. 1538), t. II, f. 694 (r. 1565), f. 726 (r. 1567); HPPP, t. II, s. 113, 209. W stosunku do miast królewskich - w tym Wschowy - król pozostał najwyższym i samodzielnym prawodawcą, wydając edykty (ordynacje), adresowane do magistratów i korporacji cechowych.

- ¹⁹ MZW I-b, b. pag.
- ²⁰ MZW I-12, b. pag.
- ²¹ MZW I-4 (r. 1597), I-5 (r. 1599), b. pag.
- ²² APP, Gr. t. 24, k. 168 i n.; Joneman, k. 27.
- ²³ APP, Gr. t. 24, k. 381 i n.
- ²⁴ APP, Gr. t. 25, k. 172-172v. Odtąd wybory władz miejskich miały się odbywać we Wschowie regularnie co rok.
- ²⁵ APP, Gr. t. 25, k. 179-179v. Starosta twierdził, że żądania mieszczan to "konspiracyje szkodliwe [...] z wielką niebezpiecznością miasta tu pogranicznego i wszystki Korony". Jednak ulegając naciskom miasta, sprowadził do Wschowy komisję królewską do zbadania spornych spraw, tamże, k. 177.
- ²⁶ Dworzaczkowa, s. 19.
- ²⁷ Joneman, k. 48; Wuttke, nr 175. Monarsze prawdopodobnie chodziło o zaprowadzenie porządku we Wschowie, będącej wówczas niemal drugą stolicą Polski.
- ²⁸ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVII wieku. Studium historyczno-prawne*. Prace Wydziału Prawa UAM, nr 11, Poznań 1964, s. 77. Nie wiadomo czy ta procedura dotyczyła również Nowej Wschowy.
- ²⁹ MZW II-25, b. pag.; „...electum de Suprema Potestate et autoritate Nostra Regia specialiter approbaremus et confirmaremus...”. Zob. też: Joneman, k. 49v. Był on katolikiem z Prus Królewskich, rajcą został wskutek wakatu. Poprzednio był pisarzem miejskim w Śmiglu.
- ³⁰ HPPP, t. II, s. 192; DWp. t. I, s. 704.
- ³¹ M. Markiewicz, *Rady Senatu za Augusta III*, ZN UJ nr 714, prace historyczne, z. 77, 1985, s. 71; tenże, *Rady senatorskie Augusta II (1697-1733)*, Prace Komisji Historycznej Oddz. PAN w Krakowie nr 50, Wrocław 1988, s. 25; A. Nowakowski, *Status prawny ziemi wschowskiej w dawnej Polsce (1343-1793). Zarys prawnohistoryczny*, ZN Filii UW w Białymstoku, seria: Prawo, Administracja, Zarządzanie, nr 2, 1992, s. 316. Za panowania Wettynów aż 8 rad senatu miało miejsce w ratuszu wschowskim.
- ³² BPAU, rps 6177, k. 11-12. Np. August III 22 VIII 1739 r. wydał we Wschowie dokument (*ius communicativum*) na rzecz Heleny Ogińskiej, przyznając jej dzierżawę majątku Pysacz.
- ³³ BOssol., rps 15732, k. 32-36 (r. 1742).
- ³⁴ BCzart., rps 1193, k. 20 (z datą 22 V 1755 r.); M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. I: 1714-1757, Warszawa 1986, s. 526 i n. Jeszcze pod koniec życia, w latach 1762-1763 August III przebywał we Wschowie, tamże, t. II, s. 264-265, 305.
- ³⁵ BOssol., rps 13732, k. 47-50.
- ³⁶ Odpis przywileju z r. 1422 dla ziemi wschowskiej znajduje się w BCzart., rps 1673, k. 433-437.
- ³⁷ Gąsiorowski Urzędnicy I/1, s. 97-98.
- ³⁸ Tamże, s. 165 (poz. 557).
- ³⁹ Bieniaszewski Urzędnicy, s. 142. W ziemi wschowskiej aż do końca XV w. poza sędzią ziemskim (od r. 1424), podsędkiem (od r. 1426) - i podkomorzym - nie istniały inne urzędy.
- ⁴⁰ VL, t. V, f. 67 (art. 31 - Urzędy ziemskie wschowskie): „...ponieważ Urzędy Ziemskie Wschowskie, przez lat kilkadziesiąt in usu nie były, oprócz Sądu Ziemskiego, a Województwa Wielkopolskie [...] o to Nas prosili, abysmy na insze Urzędy przywileje z Kancellarii Naszej wydać rozkazali i czegośmy na prośbę ich nie odmówili: i owszem, rozkazawszy im na pewne osoby te przywileje wydać, one autoritate praesentis Conventus approbujemy”.
- ⁴¹ Bieniaszewski Urzędnicy, s. 143; VL, t. V, f. 565 (art. 42 - Urząd Podkomorstwa Wschowskiego): „Na instancją Ur. Posłów Województw Wielkopolskich miejsce Ur. Podkomorzemu Wschowskiemu na przyszłym da Bóg Sejmie deklarować obiecujemy”. Ów podkomorzy złożył przysięgę przed sądem ziemskim wschowskim. APP, Z. t. 10, k. 83v.
- ⁴² VL, t. VII, f. 364.
- ⁴³ Gąsiorowski Urzędnicy II, s. 15.
- ⁴⁴ APP, Z. t. 23, k. 110, t. 38, k. 278-283 (ostatnie wyroki wydano na sejsji 3 X 1791 r., ostatni wpis pochodzi z 10 X 1791 r.).
- ⁴⁵ Zob. APP, Gr. t. 131, 137, 232, 236, 259 (te księgi zawierają wpisy niemal do początków okupacji pruskiej we Wschowie).
- ⁴⁶ J. Bielecka, *Kancelaria grodzka*, jw., s. 121 i n.; DWp. t. I, s. 505-507.
- ⁴⁷ Zob. APP, P. t. 1-3; Z. t. 32, k. 29v-30.
- ⁴⁸ VL, t. III, f. 726-728 (art. 13-25). Te zasady obowiązywały do r. 1768. Natomiast podczas pierwszych bezkrólewi starosta generalny Wielkopolski osądzał sprawy ogółu szlachty poznańskiej i kaliskiej.
- ⁴⁹ Zob. APP, K. t. 1-2.
- ⁵⁰ APP, Z. t. 6, k. 56v-60 (lata 1668/9); Gr. t. 246, k. 579 i n. (lata 1674, 1696/7, 1733), Gr. t. 250, k. 5-11 (r. 1696).
- ⁵¹ ASejm. I/1, s. 78 (pkt 18). Zob. też: VL, t. II, f. 1290 (art. 111 ustawy z r. 1589).
- ⁵² ASejm. I/1, s. 267 (r. 1604), s. 281 (r. 1606).

⁵³ Tamże, s. 437; „Powiatu wschowskiego obywatele, ponieważ jeszcze we Schowie powietrze niebezpieczne, w Kościanie podatki oddawać mają”.

⁵⁴ ASejm. I/2, s. 284, 289: „...sprawić to pp. posłowie, aby z pomienionych mieszczan (wschowskich - A. N.) to zniesiono, cokolwiek tam na trybunałach radomskich na nich otrzymano...” (pkt 31 instrukcji z r. 1628).

⁵⁵ Tamże, s. 232.

⁵⁶ Tamże, s. 248-249.

⁵⁷ Tamże, s. 255, 290.

⁵⁸ Natomiast w Środzie, wspólnie ze szlachtą wielkopolską, szlachta wschowska wyłaniała deputata do Trybunału Koronnego w Piotrkowie i do Trybunału Skarbowego w Radomiu.

⁵⁹ ASejm. I/2, s. 235-236; E. Opaliński, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981, s. 69.

⁶⁰ PSB, t. XXIV/3, s. 523-524; E. Opaliński, *iw.*, s. 91.

⁶¹ Tamże, s. 154.

Rozdział III

WSCHOWA I ZIEMIA WSCHOWSKA W DOBIE REFORM EPOKI STANISŁAWOWSKIEJ I SEJMU WIELKIEGO (1764-1793)

Po r. 1720 wschowski spór między ratuszem a zamkiem, czyli *inter libertatem ac maiestatem* zakończył się supremacją miejscowego starosty grodzkiego¹. Zamek wschowski skutecznie kontrolował miasto i ziemię wschowską². Jak już wspomniałem - na mocy dekretu sądu asesorskiego warszawskiego z 20 III 1777 r. - został zniesiony miejski sąd ławniczy na rzecz uprawnień sądowych starosty wschowskiego³, lecz wkrótce potem podjęto na nowo próbę reorganizacji sądownictwa miejskiego Wschowy.

Wprawdzie po śmierci Augusta III (r. 1763)⁴ miasto straciło swą poprzednią rangę, ale nadal Wschowa zachowała status jednego z czołowych miast Wielkopolski. W r. 1768 działania konfederatów barskich - w obawie przed reakcją Prus i Rosji - miały stosunkowo słaby oddźwięk w mieście i starostwie wschowskim. Król pruski zamknął granicę koło Wschowy, zaś do miasta przybył oddział 200 żołnierzy rosyjskich⁵. Jesienią r. 1772 odbył się we Wschowie zjazd szlachty wielkopolskiej pod przewodnictwem Augusta Sułkowskiego⁶, wojewody gnieźnieńskiego (województwo to zostało utworzone w r. 1768). W zjeździe wschowskim uczestniczyło po dwóch delegatów szlacheckich z poszczególnych powiatów Wielkopolski (ziemię wschowską reprezentowali: Stanisław Łrzycki i Józef Mielżyński). Wybrano wówczas komisarzy powiatowych do poboru świadczeń na rzecz obrony kraju, informując o zaistniałej sytuacji, spowodowanej inwazją Prus na północną część Wielkopolski. Zjazd uchwalił uniwersał podatkowy, odezwę do współobywateli oraz adres i deputację do monarchy⁷. Dokumenty zjazdu oblatowano w grodzie wschowskim 2 X 1772 r., a więc już po dokonaniu I rozbioru Polski⁸.

Ponieważ ostatni okres przedrozbiorowych dziejów Wschowy i ziemi wschowskiej został już dokładnie, a nawet drobiazgowo opisany przez J. Sobczaka w jego licznych pracach ogólnohi-

storycznych i prawnohistorycznych, toteż pozostaje jedynie zaakcentowanie niektórych zagadnień.

1. Działalność Komisji Dobrego Porządku (1780-1783).

Działalność KDP we Wschowie jest znana dzięki przekazowi Józefa Jonemana, pisarza tej komisji⁹, a także dzięki dziełu pt. *Stan Miasta J. K. Mci Wschowy...* (wyd. Leszno 1783). Te komisje, zwane: *Boni Ordinis* utworzył sejm walny w r. 1768 dla wszystkich większych miast królewskich, z udziałem wyłącznie szlachty (od 6 do 14 osób w każdej komisji) na czele z miejscowym starostą albo innym wyższym urzędnikiem¹⁰. KDP miały generalnie uporządkować sprawy miejskie (w tym: cechowe, finansowe, sanitarne i urbanistyczne).

Wschowska KDP, licząca 11 osób rozpoczęła swą działalność na mocy reskryptu królewskiego z r. 1778, w którym ustanowiono komisje *Boni Ordinis* dla województwa poznańskiego. Rozpoczęła ona swą działalność pod przewodnictwem Józefa Mielżyńskiego, kasztelana poznańskiego (pełnił tę funkcję do końca prac komisji). W maju r. 1782 opublikowano "*Stan Miasta Wschowy*", przedkładając go Departamentowi Policji Rady Nieustającej, który zaaprobował działalność komisji¹¹. KDP zlustrowała ogółem 134 dokumenty miejskie z lat 1273-1779¹². Komisja: 1) nakazała geometrze sporządzić dokładną mapę miasta wraz z inwentarzem, 2) uporządkowała *modus eligendi* do władz miejskich, wprowadzając, jako zasadę *incompatibilitas* niektórych urzędów, utrzymując ścisły nadzór starosty nad miastem, 3) wprowadziła urząd dyrektora policji miejskiej, 4) wydała ordynację cechową, ustalającą *numerus clausus* wschowskich cechów, dopuszczającą działalność jedynie 32 korporacji cechowych w mieście, 5) wydała ordynację ogniową, 6) uregulowała powinności chłopów ze wsi Przyczyny Dolnej, należącej do Wschowy¹³. Ponadto komisja wschowska - podobnie, jak pozostałe komisje w całym kraju - zajmowała się porządkiem publicznym, a zwłaszcza zwalczaniem włóczęgostwa. Wprowadziła też dwóch "opiekunów sierot". Komisja postanowiła również, że osoby, które odbudowały swoje domostwa, miały otrzymać budulec w postaci cegły z miejscowej

cegielni oraz zwrot od 1/10 do 1/6 poniesionych kosztów budowy z kasy miejskiej¹⁴.

KDP we Wschowie unormowała też na nowo zakres jurysdykcji sądownictwa miejskiego, szczególnie w sprawach kryminalnych, uznając właściwość sądu mieszanego, obradującego pod przewodnictwem wójta w składzie 4 ławników i 2 rajców. Ławnicy winni być "literatami", czyli osobami umiejącymi pisać. Utrzymano opłaty miasta na rzecz starosty, uznając je za niezbyt uciążliwe. Miejscowy bakałarz otrzymał zapomogi z zaleceniem przyznania mu lokalu w budynku pojezuickim¹⁵.

Należy podkreślić, że wschowska KDP dopuściła do prac mieszczan, którzy mieli zaproponować sposoby na ożywienie przemysłu w mieście. Komisja wschowska, jako jedna z nielicznych w kraju (obok poznańskiej, kaliskiej, lubelskiej i sandomierskiej) sporządziła rzetelne spisy ludności i inwentarze majątku miejskiego. Jako jedyna w kraju wydała je w osobnym dziele, przypominającym według oceny I. Baranowskiego wcześniejsze lustracje starostw. Pod względem zakresu wykonanych prac można wschowską KDP umieścić obok poznańskiej¹⁶. Poza Wschową komisje te działały w innych większych miastach wielkopolskich (Poznanu, Piotrkowie, Kaliszu).

Ostatnie posiedzenie komisji wschowskiej odbyło się 29 IX 1783 r. Formalnie, po r. 1783 wschowska KDP jedynie odroczyła swoje obrady. Jej prace były studiowane w Radzie Nieustającej, a Departament Policji Rady w oparciu o wyniki tych prac wypowiedział się przeciwko monopolowi cechowemu - za wolnością handlu i rzemiosła.

W lutym r. 1788 wschowska KDP została ponownie zwołana przez Józefa Mielżyńskiego, występującego w roli wojewody poznańskiego. Nie mogła ona jednak wznowić pracy wskutek absencji starosty wschowskiego. W październiku tegoż roku znów nie mogła rozpocząć pracy, ponieważ starosta grodzki wschowski, Franciszek Kwilecki, jako poseł na Sejm Wielki pełnił funkcję marszałka Izby na pierwszym posiedzeniu. Zastąpił go wkrótce syn, Antoni. Komisja zbadała wówczas rachunki miejskie Wschowy za lata 1783-1788 (było to w październiku r. 1789). Następne

posiedzenie komisji miało się odbyć w marcu r. 1790, lecz do niego nie doszło wskutek braku komisarzy¹⁷.

2. Ziemia wschowska w okresie Sejmu Wielkiego (1788-1792).

Na mocy ustawy Sejmu Wielkiego z r. 1789 powołano do życia komisje porządkowe cywilno-wojskowe¹⁸. Były one terenowymi organami administracyjnymi, podległymi centralnym komisjom rządowym. Działały one również w Wielkopolsce. Zgodnie z uniwersałem królewskim z przełomu lat 1789/1790 odbyły się wybory do tych komisji. Nastąpiły one przeważnie we Środzie, a każda komisja składała się z 16 komisarzy. Wśród 13 komisji wielkopolskich była również komisja z siedzibą w Kościanie dla powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej¹⁹.

2.1. Wschowa miastem wydziałowym.

Utworzenie w r. 1789 komisji porządkowych cywilno-wojskowych miało być wstępem do unowocześniania przestarzałej struktury administracyjnej ówczesnego państwa. Wkrótce Sejm Wielki (z ziemi wschowskiej posłowali: starosta wschowski, Franciszek Kwilecki oraz miejscowy podczaszy, Ksawery Chłapowski) przystąpił do dalszych reform.

W trakcie przygotowań do uchwalenia ustawy sejmowej o miastach królewskich dała się zauważyć aktywność przedstawicieli magistratu wschowskiego, a zwłaszcza Jana Karola Greiffenhagena, wójta oraz Gabriela Holtezera, rajcy wschowskiego. Podpis przedstawicieli *municipium* Wschowy widnieje pod memoriałem miast, skierowanym w tej sprawie do monarchy, zredagowanym w I kwartale r. 1790²⁰. Ostatecznie - ustawa z 18 IV 1791 r. o miastach królewskich znosiła *jurydyki*, poddając ich obszar wraz z mieszkańcami jurysdykcji magistrackiej. Cały kraj podzielono na wydziały, przypisując do każdego wydziału określoną liczbę miast. W miastach będących siedzibami wydziałów utworzono sądy apelacyjne wydziałowe²¹.

Wkrótce potem - już po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja, wschowianie ułożyli wiersz pochwalny pod adresem króla i sejmowi w języku niemieckim²².

Nie od razu Wschowa uzyskała status miasta wydziałowego. Dopiero deklaracja sejmowa z 25 VI 1791 r. zezwoliła województwu sandomierskiemu i całej prowincji wielkopolskiej, aby w każdym z tych województw jedno z miast zostało podniesione do rangi miasta wydziałowego z oddzielnym sądem apelacyjnym²³. Zaś ustawa sejmowa z 2 XI 1791 r. ustanowiła w województwie poznańskim 3 powiaty: poznański, międzyrzecki i kościański oraz ziemię wschowską, jako pozostałość dawnej odrębności ustrojowej, z własnym sejmikiem ziemskim, sprawowanym w farze wschowskiej²⁴. W skład wydziału miasta apelacyjnego Wschowy (poza samą Wschową) wchodziły miasta: Babimost, Brojce, Kopanica, Międzyrzecz i Skwierzyna²⁵. Jednak według oceny B. Leśnodorskiego, ustawa listopadowa z r. 1791 nie spełniała jeszcze kryteriów nowoczesnego podziału administracyjnego kraju, ponieważ obok województw i powiatów, występowały także ziemie - w tym ziemia wschowska - wyodrębnione na podstawie tradycji historycznych²⁶.

Była więc Wschowa jednolitym miastem wydziałowym, nie podzielonym na *cyrkuty*. Deputaci z miast wchodzących w skład wydziału wschowskiego odbywali we Wschowie zgromadzenia wydziałowe, wybierając: 1) *plenipotenta* na sejm walny, 2) komisarzy komisji porządkowych cywilno-wojskowych. Odtąd - również we Wschowie, zgromadzenie mieszczan-posesjonatów wybierało wójta i 4 radnych, tworzących magistrat oraz kasjera. Natomiast magistrat powoływał pisarza miejskiego i *syndyka*, zaś Komisja Policji nadzorowała pracę magistratu²⁷.

Równocześnie Wschowa była siedzibą apelacyjnego sądu wydziałowego (do czasu jego utworzenia podlegała sądowi poznańskiemu). Był on instancją pośrednią między sądami miejskimi, wchodzącymi w skład wydziału, a sądem asesorskim w Warszawie²⁸. Podstawą prawną działalności sądu, jak również wydziału wschowskiego była uchwała sejmiku prowincjonalnego wielkopolskiego z 18 IX 1791 r. podjęta w ślad za upoważnieniem udzielonym przez Sejm Wielki²⁹. Faktycznie - wydział wschowski

wyodrębnił się po odbytych 15-16 I 1792 r. zebraniach zgromadzenia wydziałowego. Obradom zgromadzenia na ratuszu wschowskim przewodniczył Maciej Szulczewski, wójt Wschowy. Plenipotentem Wschowy wybrano Hiacynta Wyssogotę Zakrzewskiego, byłego komisarza komisji cywilno-wojskowej w Kaliszu, a prezesem sądu wydziałowego apelacyjnego - Jana Gotfryda Zimmermanna wraz z 4 sędziami i 5 zastępcami sędziów (byli to sami wschowianie)³⁰.

Sąd apelacyjny rozpoczął swą działalność 23 I 1792 r. w ratuszu wschowskim, w miejscu, gdzie zwykle obradował sąd ławniczy, uchwalając swoją ordynację. Sesje miały trwać od godziny 9 do 12-tej w pięcioosobowym komplecie. Sądowi podlegały również jurydyki³¹. Sąd ten działał zaledwie do 12 IX 1792 r., odbywając łącznie 41 sesji. W tym czasie rozpoznał zaledwie 11 spraw, nie wydając żadnego wyroku ostatecznego. Zakończył swą działalność wskutek rozwoju konfederacji targowickiej w Wielkopolsce. Wypada zgodzić się z opinią J. Sobczaka, że był on efemerydą³².

2.2. Kwestia właściwości sądu ziemiańskiego dla Wschowy (r. 1792).

Zanim przejdę do problematyki sądu ziemiańskiego dla Wschowy, należy wspomnieć, że w wyniku reform prawnoustrojowych Sejmu Wielkiego zakres jurysdykcji sądów miejskich uległ znacznemu rozszerzeniu. Odtąd podlegali im wszyscy mieszkańcy miast, w tym także szlachta zamieszkała w miastach. Były one właściwe również w sporach między mieszczaninem i szlachcicem (także *indygeną*) w sprawach o czynsze i zapłatę na rzecz rzemieślników³³.

Zapowiedzi ustanowienia nowych, jednolitych sądów dla stanu szlacheckiego należy szukać w ustawie sejmowej z 2 XI 1791 r. Zgodnie z tą ustawą, komisje cywilno-wojskowe miały organizować sądy ziemiańskie. W prowincji wielkopolskiej komisja urzędująca w Kościanie miała "zapisywać", tj. zakładać księgi ziemiańskie dla powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej³⁴. Sądy ziemiańskie miały przejąć kompetencje dotychczasowych sądów

grodzkich, opieszale działających sądów ziemskich (w województwie poznańskim praktycznie nie działały one w latach 1700-1725)³⁵ - i pośrednio - także sądów podkomorskich. Ustawa z 5 XII 1791 r. przejściowo do rozstrzygnięcia sporów granicznych ustanowiła instytucje sędziów i komisji granicznych, nie uchylając *expressis verbis* dotychczasowych przepisów o sądach podkomorskich³⁶. Według poglądu B. Leśnodorskiego, zniesienie sądów podkomorskich było pewne, a spory graniczne miały przejść do właściwości sądów ziemiańskich, choć J. Sobczak twierdzi, że o zniesieniu tych sądów można domniemywać³⁷.

Sądy ziemiańskie "dla szlachty i wszystkich właścicieli ziemskich" (zdaniem B. Leśnodorskiego to sformułowanie mogło dotyczyć poza szlachtą duchowieństwa i mieszczan, nabywców dóbr ziemskich), składały się z 10 sędziów wybieranych na 4 lata przez sejmiki ziemskie (deputackie)³⁸. W związku z wprowadzeniem sądów ziemiańskich, ustała działalność sądów grodzkich i ziemskich, w tym również sądu ziemskiego wschowskiego³⁹. Samą ustawę pt. *Sąd ziemiański*, Sejm Wielki uchwalił 5 I 1792 r.⁴⁰ wraz z towarzyszącą jej deklaracją o sądach ziemiańskich w prowincjach koronnych⁴¹. Miała ona obowiązywać do czasu uchwalenia kodeksu praw Stanisława Augusta, do czego jednak nie doszło.

Kontrowersje wokół wspólnego sądu ziemiańskiego kościańsko-wschowskiego zostały podniesione podczas sejmiku ziemskiego szlachty kościańskiej i wschowskiej w dniu 14 II 1792 r.⁴². Obradował on w Kościanie pod przewodnictwem Sylwesterusza Zakrzewskiego, sędziego ziemskiego kościańskiego. Obrady sejmikowe zostały zrelacjonowane przez anonimowego autora. Zdaniem J. Sobczaka, tym autorem mógł być J. Joneman⁴³. Szlachta kościańska (na około 80 uczestników, 2/3 pochodziło z Kościana), mająca liczebną przewagę na sejmiku, zażądała dla swej wygody zniesienia *alternaty* sądu ziemiańskiego i utrzymania sesji tegoż sądu wyłącznie w Kościanie. W tej sytuacji wschowianie, nie chcąc dopuścić do niekorzystnego dla siebie rozstrzygnięcia, opuścili sejmik, powodując brak niezbędnego *quorum*. *Laudum* kościańskie pominęło tę kwestię milczeniem, zaś spór zażegnano, utrzymując *alternatę*. Sesje sądu ziemiańskiego miały odtąd za-

czynić się w Kościanie, a kończyć we Wschowie⁴⁴. Ustawa sejmowa z 21 III 1792 r. usankcjonowała ten stan prawny. Ustanowiono nawet we Wschowie oddzielną kancelarię sądową z własnym *regentem* (urzędnikiem sądowym)⁴⁵.

Sąd ziemiański kościańsko-wschowski rozpoczął działalność 1 IV 1792 r., wydając ordynację 3 IV 1792 r. Sąd zdążył odbyć sesję tylko w Kościanie⁴⁶. W dniu 16 IV 1792 r. sprowadzono akta spraw, należących do właściwości tegoż sądu z kancelarii sądowej w Poznaniu⁴⁷. Wkrótce jednak - 30 VIII 1792 r. marszałek konfederacji targowickiej województw wielkopolskich, Łukasz Łódzia Bniński wydał uniwersał, nakazujący przywrócenie poprzedniego ustroju sądownictwa, czyli sądów grodzkich i ziemskich⁴⁸. Z lektury ksiąg grodzkich wschowskich wynika jednak, że wspólny sąd ziemiański kościańsko-wschowski działał przynajmniej do 1 IX 1792 r.⁴⁹

3. Początki okupacji pruskiej (r. 1793).

Jak wynika z relacji J. Jonemana - w dniu 25 I 1793 r. 600-osobowy oddział pruski wkroczył do Wschowy, opanowując miasto „bez jednego wystrzału”. Dwa dni później - 27 I 1793 r. - do miasta wkroczyły poważniejsze siły pruskie. Zaś 7 IV 1793 r. na ratuszu wschowskim zainstalowała się administracja pruska, umieszczając w miejscu orła polskiego - orła pruskiego. W miesiąc po tym zdarzeniu - 7 V 1793 r. obywatele wschowscy złożyli hołd posłuszeństwa królowi Prus, Fryderykowi Wilhelmowi II w obecności przedstawicieli armii i administracji pruskiej⁵⁰. Księgi grodzkie wschowskie zostały ostatecznie zamknięte 28 VI 1793 r.⁵¹ Faktyczną władzę we Wschowie i w okolicy przejęli dwaj pruscy komisarze wojskowi. Równocześnie zredukowano wówczas kompetencje rady miejskiej w sprawach uchwałodawczych i podatkowych na rzecz organów administracji rządowej. Burmistrz był odtąd mianowany przez władze pruskie, będąc reprezentantem interesów rządu Prus w mieście.

Po II rozbiórce Polski w r. 1793 Prusy opanowały pas graniczny od Wschowy poprzez Babimost, Kargowę, Międzyrzecz i

Skwierzynę. W latach 1807-1815 te ziemie należały - w ramach departamentu poznańskiego - do Księstwa Warszawskiego⁵².

Wkrótce - jeszcze w r. 1793 - garnizon pruski we Wschowie został powiększony do liczby 2 tys. żołnierzy. Pod koniec sierpnia r. 1794 działania powstańcze w ramach insurekcji kościuszkowskiej objęły południową Wielkopolskę (okolice Leszna i Rawicza). Oddział powstańczy pod dowództwem Franciszka Gorceżyńskiego z ziemi wschowskiej, 22 VIII 1794 r. zajął miasteczko Krobię. Antoni Kwilecki, ostatni starosta wschowski, zbiegł do Bydgoszczy, obawiając się bardziej powstańców niż Prusaków. Klasztor cystersów w Przemęcie dostarczył pomocy insurgentom w postaci pieniędzy, sprzętu i ludzi. Z tych też względów, 6 IX 1794 r. władze pruskie wydały „oświadczenie do magistratów i obywateli dystryktu (czyli powiatu - A. N.) wschowskiego”, będące reakcją na manifesty powstańcze⁵³.

Przypisy

¹ Konstytucja sejmowa z r. 1764 na wzór Poznania poddała Wschowę pod wyłączną jurysdykcję miejscowego starosty, działającego jako *ultima instantia*. VL, t. VII, f. 364. Zwiększyła się ilość spraw miejskich prowadzonych przed sądem grodzkim, a w latach 1765-1788 istniał nawet odrębny rejestr dla tego typu spraw. Kolejna konstytucja z r. 1768 (VL, t. VII, f. 753-758) zakazała apelacji od wyroków sądów miejskich do *asesorii* bez pośrednictwa starosty.

² Wyjątkowo - np. w przypadku epidemii - gród wschowski przenosił się do wsi Ossowej Sieni, będącej własnością rodu Ossowskich, pełniących funkcje starościńskie i sądownicze we Wschowie. Zob. np. APP, Gr. t. 25, k. 295.

³ Wschowa, s. 70-71. Jednak Joneman, k. 48v twierdzi, że magistrat wschowski wyzwolił się ostatecznie spod kurateli sądowej starosty.

⁴ Jego poprzednik, August II zapoczątkował w r. 1699 serię wizyt monarszych w mieście. Joneman, k. 41.

⁵ Joneman, k. 53-53v.

⁶ Był on także właścicielem dóbr w Bielsku na Śląsku habsburskim.

⁷ Według Jonemana, k. 54v-55, zjazd rozpoczął się 8 IX 1772 r.

⁸ BCzart., rps 712, k. 285. Miejskowa szlachta ubolewała, że zagraniczne wojska (pruskie) „rozszerzyły rządy” poprzez wymuszanie na ludności dostaw żywności i innych świadczeń. Zob. też: BCzart., rps 784, k. 271-284.

- ²⁵ MSejm., t. V, s. 343.
- ²⁶ B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788-1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951, s. 334.
- ²⁷ Tamże, s. 344.
- ²⁸ J. Sobczak, *Wschowski sąd apelacyjny wydziałowy*, RL, t. VI, 1982, s. 309 i n. W sprawach kryminalnych sąd apelacyjny był - w zależności od wagi sprawy - sądem I bądź II instancji.
- ²⁹ VL, t. IX, s. 299-300. Według J. Sobczaka, *Wschowski sąd*, s. 318-319, zaważyła tu pozycja Wschowy, jako miasta królewskiego, liczba ludności, rozwinięta gospodarka i wyraźne odrębności ustrojowe. Poza Wschową na obszarze ówczesnej Wielkopolski takie sądy działały w Gnieźnie, Kaliszu, Łęczycy, Płocku, Poznaniu, Sieradzu i Warszawie.
- ³⁰ WAP ZG, MW, t. 153, k. 31-33. Plenipotent wschowski m.in. miał zadbać o to, aby przez 12 lat utrzymano w sądach język niemiecki, co było związane z dużą ilością ludności niemieckiej. Tamże, k. 33-35.
- ³¹ WAP ZG, MW, t. 154, k. 5, 7, 14, 20.
- ³² J. Sobczak, *Wschowski sąd*, s. 325; tenże, *Sądy apelacyjne wydziałowe w Poznaniu i w Gnieźnie (1791-1792)*, SMDWP, t. XII, 1976, z. 1 (23), s. 112 i n.
- ³³ B. Leśnodorski, *iw.*, s. 352-353.
- ³⁴ VL, t. IX, s. 339.
- ³⁵ W r. 1714 sąd ziemski wschowski wznowił przejściowo działalność w sprawach spornych. Zob. APP, Z. t. 32 (*decreta*), k. 1-283, lecz pełną działalność rozwinął dopiero w r. 1747.
- ³⁶ Tamże, s. 361-367.
- ³⁷ B. Leśnodorski, *iw.*, s. 349; J. Sobczak, *Wielkopolskie sądy ziemiańskie*, Warszawa 1977, s. 45-46. Trudno dociec czy sąd ziemiański kościański-wschowski rozpoznawał sprawy z tego zakresu.
- ³⁸ B. Leśnodorski, *iw.*, s. 348.
- ³⁹ Ostatnie wyroki tegoż sądu pochodzą z 3 X 1791 r. APP, Z. t. 32, k. 278-283, zaś ostatni wpis do księgi ziemskiej nastąpił 10 X 1791 r. Tamże, t. 23, k. 110.
- ⁴⁰ VL, t. IX, s. 370. Ustawa w art. 1 przewidywała wspólny sąd ziemiański dla powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej, obradujący naprzemiennie w Kościanie i Wschowie: „...zaczynając od Kościana alternatę, gdzie łącznie powiatu Kościańskiego i ziemi Wschowskiej obywatele sądzić się będą”.
- ⁴¹ Tamże, s. 375-376. Deklaracja w art. 15 dozwalała, aby sejmiki ziemskie mogły ustanawiać bądź znosić alternaty sądów ziemiańskich.
- ⁴² Tamże, s. 395-398. Sejm Wielki zdecydował jednak, że sejmik przewidziany na 14 II 1792 r. ma być wspólny dla szlachty obu powiatów (ziem) z siedzibą w Kościanie.
- ⁴³ *Opisanie sejmików powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej dnia 14 lutego 1792 prawem oznaczonego w mieście wolnym J. K. Mci Kościanie odbywających się* [b. m. r., ok. III 1792], s. 3 i n.; J. Sobczak, *Dzieje ziemi wschowskiej*, s. 215. Zob. też: Joneman, k. 61-62.
- ⁴⁴ J. Sobczak, *Laudum sejmiku powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej 14-18 II 1792*, RL, t. VII, 1985, s. 265 i n. Odpis laudum kościańskiego z 14 II 1792 r. wraz z listem jego uczestników do monarchy znajduje się w BCzart., rps 886, k. 1-11.
- ⁴⁵ VL, t. IX, s. 408; J. Sobczak, *Wielkopolskie sądy ziemiańskie*, s. 33.
- ⁴⁶ APP, Zm. t. 3, k. 1-iv. Sesja wschowska planowana na okres 1 X-31 XII 1792 r. nie doszła do skutku wskutek upadku sądów ziemiańskich w Wielkopolsce. Kancelaria sądu ziemiańskiego we Wschowie mieściła się prawdopodobnie w siedzibie miejscowego urzędu grodzkiego. Część wyroków sądu ziemiańskiego wpisano do ksiąg grodzkich.
- ⁴⁷ Tamże, k. 1-2: „...z Poznania są tu sprowadzone do Kościana na miejsce sądowe [...] aby regesta stare najpierw osądzone były [...] i gdy głos powszechny obywateli powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej przez uchwałę na sejmikach zanieiony zobowiązał sąd do odzyskania aktów i regestów”.
- ⁴⁸ PSB, t. II, s. 147; J. Sobczak, *Wielkopolskie sądy ziemiańskie*, s. 80-81.
- ⁴⁹ Zob. APP, Gr. t. 131, k. 1-48, t. 137 (wstęp), k. 1-11v, t. 232 (zwłaszcza k. 119v), t. 236, k. 3-3v (zawiera nawet wypisy z ksiąg sądu ziemiańskiego poznańsko-międzyrzeckiego).
- ⁵⁰ Joneman, k. 63-63v.
- ⁵¹ APP, Gr. t. 259, k. 330v: „*finis voluminis annorum 1792 et 1793*”.
- ⁵² Ziemia Lubuska. Praca zbiorowa pod red. M. Szczanieckiego i S. Zajchowskiej, Poznań 1950, s. 74.
- ⁵³ J. Wąsicki, *Powstanie kościuszkowskie w Wielkopolsce*, Poznań 1957, s. 44 i n.

CZEŚĆ DRUGA

**OSADNICTWO.
ZAGADNIENIA WŁASNOŚCIOWE,
GOSPODARCZE I SPOŁECZNE**

W drugiej części niniejszego opracowania skoncentruję swoją uwagę na wybranych zagadnieniach szczegółowych, charakterystycznych dla dziejów Wschowy i ziemi wschowskiej. Są to zagadnienia istotne dla poznania dynamiki procesów rozwojowych miejscowego społeczeństwa, wszystkich jego stanów, warstw i grup społecznych.

Moje rozważania poświęcę przede wszystkim problemom demograficzno-społecznym oraz ukazaniu na tym tle zarówno zjawisk sprzyjających osadnictwu i lokacjom, jak też zjawisk hamujących te procesy. Chodzi tu głównie o liczne, nawiedzające miasto i okolice, klęski elementarne (przede wszystkim epidemie i pożary). W rozważaniach poświęconych strukturze społecznej i własnościowej wschowian zostanie ukazana własność oraz przywileje i powinności poszczególnych stanów, ze szczególnym uwzględnieniem stanu mieszczańskiego. Ponieważ Wschowa leżała przy głównym szlaku tranzytowym, biegnącym z Wielkopolski na Śląsk, toteż ten fakt sprzyjał intensywnemu rozwojowi handlu i rzemiosła. Ponadto we Wschowie - w skali niemal nie spotykanej w Wielkopolsce i w reszcie kraju - występowała mozaika narodowościowa i wyznaniowa ludności. Przy względnej tolerancji wyznaniowej ta okoliczność nie prowadziła do dezintegracji ówczesnych struktur społecznych. Wręcz przeciwnie - liczni wschowscy rzemieślnicy-innowiercy, będący uciekinierami z Rzeszy - wydatnie przyczynili się do rozwoju gospodarczego i kulturalnego miasta.

Na tym tle historycznym, określenie Wschowy mianem *axis mundi*, przynajmniej w skali Wielkopolski, nie jest przesadą.

LUDNOŚĆ I OSADNICTWO W ZIEMI WSCHOWSKIEJ

1. Zagadnienia demograficzne.

Istnieją trudności w dokładnym ustaleniu liczby mieszkańców Wschowy i okolic. Pierwszy, choć niezbyt dokładny spis ludności Wschowy i okolic przeprowadziła KDP w r. 1783. Nawiązując do rozważań o działalności tej komisji, zawartych w pierwszej części opracowania, J. Sobczak - w przeciwieństwie do J. Dereświczka - twierdzi, iż we Wschowie nie działała odrębna KDP, lecz jedynie agenda poznańskiej komisji¹. Jednak faktycznie komisarze wschowscy tworzyli odrębną komisję z własnym personelem, bez związków z komisją poznańską. Następny, powszechny spis ludności odbył się na polecenie Sejmu Wielkiego w r. 1789, a później - już po wkroczeniu Prus - w r. 1793.

1.1. Zaludnienie Wschowy i okolic.

Już u schyłku XVI stulecia Wschowa liczyła prawdopodobnie mniej niż 3 tys. mieszkańców. Lecz po kryzysie XVII w. - w Wielkopolsce w XVIII stuleciu - procesy urbanizacyjne i odbudowa gospodarcza postępowały bardzo szybko. Zjawisko to dotyczyło również Wschowy². W r. 1772 zaludnienie w całej Wielkopolsce wynosiło ponad 30 osób na km². Powierzchnia ziemi wschowskiej wynosiła wówczas ogółem około 470 km² (poza granicą państwową, pozostałe granice ziemi wschowskiej nie były ściśle wytyczone), przy gęstości zaludnienia 64 osoby na km². Ziemia wschowska należała zatem do najbardziej zurbanizowanych obszarów dawnej Polski³. Na obszarze ziemi wschowskiej występowało 5 miast: Leszno, Szlichtyngowa, Świąciechowa, Wschowa (liczona jako całość) i Zaborowo oraz 46 osad, jako miejscowości wiejskich⁴.

Tab. 2. Ilość ludności Wschowy (wraz z przynależnościami) w r. 1783.

Nazwa jednostki	Ilość ludności
Stara Wschowa	3479
Nowa Wschowa	742 ^a
jurydyka proboszczowska	501
wsie: Przyczyna Dln. i Grn.	858
Razem	5580

Źródło: Wschowa, s. 83 i n.

^a Tylko w Nowej Wschowie zamieszkiwało 301 Żydów, co stanowiło 5,39% ogółu ludności⁵.

Jednak już w r. 1789 nastąpił - z nieznanых bliżej przyczyn - spadek liczby ludności do 4752 mieszkańców (w Nowej Wschowie aż do 480 mieszkańców)⁶.

Według powszechnego spisu ludności, zwanego "*Taryfą ludności*" z r. 1789, część mieszkańców ziemi wschowskiej - zdaniem M. Kędelskiego - omyłkowo przypisano do sąsiedniego powiatu kościańskiego - zaniżając dane statystyczne⁷. Moim zdaniem było to związane z faktem, iż na ogół w rozliczeniach podatkowych drugiej połowy XVIII w., ziemia wschowska figurowała łącznie z powiatami: poznańskim i kościańskim⁸. Według spisu ludności z tegoż r. 1789, sporządzonego niezbyt starannie i zawierającego spore luki, ziemię wschowską miały zamieszkiwać 16422 osoby, z czego 605 służących, 321 "luźnych za robotą" i 66 żebraków⁹. Te kategorie ludności stanowiły zjawisko charakterystyczne dla procesu industrializacji i kryzysu gospodarki feudalnej w Polsce w erze stanisławowskiej. Spis ten ponadto pominął duchowieństwo (katolickie, żydowskie oraz dysydenckie), a także szlachtę. Należy zatem przypuszczać, że rzeczywista liczba mieszkańców ziemi wschowskiej w r. 1789 wynosiła conajmniej 29,6 tys. mieszkańców, z czego 57% ludności zamieszkiwało w miastach.

Po wkroczeniu Prus, na przełomie lat 1793/1794, we Wschowie przebywało 4579 mieszkańców¹⁰.

1.2. Czynniki depopulacyjne - klęski elementarne.

Na ogół pomyślny rozwój ziemi wschowskiej, a szczególnie samej Wschowy przerywały częste klęski elementarne (pożary i epidemie). Były one przyczyną sprawczą spadku - niekiedy dość znacznego - liczby ludności. Już w XV stuleciu wystąpiły: pożar w r. 1435 (po którym ocalał tylko murowany ratusz) i zaraza w r. 1464. Kolejne epidemie występowały w latach: 1542, 1568, 1599, 1613 i 1633. Lecz największą intensywnością wyróżniły się zarazy od drugiej połowy XVII w., dziesiątkując ludność (w r. 1656 i największa z nich na przełomie lat 1709/1710)¹¹. Zaś poza r. 1435 niszczycielskie pożary nawiedzały miasto w latach 1529 (bezpośrednio po nim miasto otrzymało przywilej podatkowy Zygmunta I), 1598, 1644 i 1685¹². Aby zmniejszyć niebezpieczeństwo pożarów, od r. 1548 trwała - na mocy przywileju królewskiego - intensywna zabudowa poza murami miasta. Dwukrotnie też (w latach 1661 i 1663) Wschowa była napadana przez zbrojne bandy, grasujące na pograniczu polsko-habsburskim.

Tab. 3. Ilość ofiar wybranych epidemii we Wschowie w XVI-XVIII stuleciu.

Rok	Ilość ofiar
1542	1400
1568	1100
1613	2135
1656	1350
1709/10	2917 ^a

Źródła: *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, Wrocław 1967; R. Ostau, *Der Fraustädter Totentanz. Begebenheiten aus einer Stadt im Osten im Pestjahr 1709/10*, Breslau 1934.

^a W samym tylko miesiącu grudniu r. 1709 na zarazę zmarło we Wschowie 307 osób¹³.

Według J. Jonemana, na panującą wówczas we Wschowie epidemię dżumy zmarło nieco więcej - 2998 osób. Dopuszczano się również licznych nadużyć, grzebiąc nie tylko zwłoki, lecz również osoby dające oznaki życia¹⁴. Epidemia z r. 1656 była niewątpliwie związana z najazdem szwedzkim, zaś epidemia z lat 1709/10 mogła mieć związek z toczonymi na ziemiach polskich (w tym i w Wielkopolsce w pobliżu Wschowy) starciami rywalizujących ugrupowań: jednego - popierającego aspiracje Wettynów, drugiego - Stanisława Leszczyńskiego, będących odbiciem wojny północnej i związanymi z tym częstymi przemarszami wojsk.

2. Osadnictwo.

2.1. Okoliczności sprzyjające osadnictwu.

Do tradycyjnych przyczyn, ułatwiających rozwój osadnictwa należy zaliczyć: 1) sprzyjające położenie naturalne (geograficzne), 2) korzystny układ komunikacyjny, powodujący dostępność danego miejsca dla większej liczby ludności, 3) dogodne warunki polityczne, panujące na danym obszarze (brak wojen, lokalnych konfliktów, itp.). Dodatkowym czynnikiem, oddziałującym na osadnictwo jest występowanie bogactw naturalnych (w przypadku ziemi wschowskiej było to znaczne zalesienie terenu, gdyż drewno służyło miejscowej ludności jako budulec i opał). O znaczeniu drewna, pozyskanego z miejscowych lasów świadczy treść pierwszych przywilejów dla wschowian, wydanych jeszcze przez Kazimierza Wielkiego (wspomniałem już o nich w pierwszej części opracowania).

Jeszcze w okresie kształtowania się początków państwowości na ziemiach polskich (druga połowa X w. - pierwsza połowa XI w.), przez obszar późniejszej ziemi wschowskiej przebiegał ważny szlak tranzytowy, biegnący z Poznania przez Bnin, Śrem, Krzywiń, Radomicko, Święciechowę, Wschowę do Głogowa. W

późnym średniowieczu (XIII-XIV w.) tenże szlak zmienił nieco trasę, prowadząc z Poznania przez Mosinę, Czempin, Kościan, Śmigiel - i dalej przez Wschowę na Śląsk - do Głogowa i Wrocławia¹⁵. Droga Poznań - Wrocław była częścią traktu handlowego Poznań - Praga przez Legnicę. Ten szlak komunikacyjny, zwany arterią poznańsko-głogowską, należał do najbardziej uczęszczanych szlaków w średniowiecznej Wielkopolsce.

Czynnikiem sprzyjającym osadnictwu w okolicach Wschowy była - zdaniem A. Wędzkiego - dodatkowa okoliczność, a mianowicie fakt, iż w XIII stuleciu zaczęły właśnie tam powstawać ośrodki wiejskie. Wschowa mogła zatem oddziaływać, jako prężne centrum ekonomiczne na słabo zurbanizowaną okolicę w promieniu co najmniej 20 km. W tym czasie największym ośrodkiem politycznym, gospodarczym i komunikacyjnym w pobliżu Wschowy był Głogów, założony w r. 1253. Był on jednak stolicą odrębnej jednostki politycznej (księstwa głogowskiego), podczas gdy Wschowa w pierwszym okresie swego rozwoju (do około r. 1290) należała do Wielkopolski¹⁶.

2.2. Okres przedlokacyjny.

Jak zwrócił na to ostatnio uwagę A. Wędzki, prawie wszystkie przedlokacyjne ośrodki targowe, położone w południowo zachodniej Wielkopolsce wzdłuż arterii poznańsko-głogowskiej (w tym Wschowa), przekształciły się stopniowo w miasta na prawie niemieckim¹⁷. Zdaniem G. Wróblewskiej, "gródek" wschowski istniał wcześniej niż lokacja miasta (przynajmniej od r. 1248)¹⁸. Był on usytuowany w odległości 23 km na północny wschód od Głogowa, w zachodniej części Wysoczyzny Leszczyńskiej, na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Jak już o tym wspominałem, pierwotna osada wschowska była położona w dogodnym miejscu - przy prastarym szlaku handlowym, prowadzącym z Łużyc i Śląska do Poznania i Gniezna.

Wiadomości o Wschowie w okresie przedlokacyjnym są dość skąpe. Wiadomo jednak, że bulla papieża Innocentego IV z r. 1136 wymieniła Wschowę po raz pierwszy, zaliczając ją do dóbr

arcybiskupa gnieźnieńskiego¹⁹. Wiemy również, że w r. 1139 książę Konrad śląski przebywał na ziemi wschowskiej²⁰. Do dziś w nauce trwa spór o początki Wschowy. Tak więc według oceny B. Maryniuka, Wschowa mogła być już osadą pomiędzy latami 1143-1150. Ten sam pogląd podzielił również G. J. Rolbiecki, datując początki miasta na połowę XII w.²¹ Jednak w świetle nowszych badań - w tym także archeologicznych - Wschowa dopiero w XIII stuleciu posiadała układ zabudowy typowy dla miasta: kwadratowy rynek z ratuszem w środku i ulice wybiegające pod kątem prostym z jego rogów. Natomiast wspomniana już droga handlowa biegła przez środek osady²². Także w nauce niemieckiej H. Moritz wysunął pogląd, że Wschowa, jako miasto na prawie niemieckim (*deutscherechtliche Stadt*) została założona w początkach XIII w. (mało prawdopodobna jest tu data r. 1150)²³.

Nazwa Wschowa, jako osada pojawiła się w dokumencie pochodzącym z r. 1248. Wówczas to dwaj książęta śląscy: Bolesław, zwany Rogatką i Henryk III Biały (syn Henryka Pobożnego) przyznali we Wschowie (Veschov) dochody z jatki książęcej w Głogowie na rzecz klasztoru cystersów w Obrze²⁴. O ile wzmianka o Wschowie pod datą r. 1136 może budzić pewne wątpliwości, o tyle wzmianka z r. 1248 nie jest kwestionowana w historiografii²⁵.

2.3. Lokacje miejscowości.

Można obecnie twierdzić, że Wschowa - jako gród kasztelański, chroniący południowo zachodnią rubież Wielkopolski od strony Głogowa, stanowiący własność książęcą - została lokowana na prawie magdeburskim pomiędzy r. 1248 a r. 1273, należąc do grupy 38 miast wielkopolskich założonych w XIII stuleciu. Zdaniem O. Langego, Wschowa otrzymała wówczas prawo magdeburskie w "czystej postaci": "*ius ipsorum hic Magdeburgum et non alibi requirendi*" (potwierdzone następnie przez króla Władysława Jagiełłę 2 VI 1404 r.)²⁶. O lokacji Wschowy możemy wnioskować w sposób pośredni. Otóż książę wielkopolski Przemysław II, na mocy dokumentu wydanego 1 X 1273 r. w Poznaniu nadał prawo magdeburskie wsi Przyczynie, położonej w pobliżu

Wschowy. Książę wystawił dokument lokacyjny na rzecz niejakiego Waltera z Przyczyny, będącego sołtysem w tej wsi. Tenże Walter mógł także pobierać pożytki z karczmy założonej w pobliskim mieście: "...*pro taberna qua posita fuit in civitate adiacente...*"²⁷ Owo nie wymienione z nazwy miasto jest właśnie Wschową. Być może należy dokument książęcy z r. 1273 uznać za ponowną lokację miasta.

Sama lokacja Wschowy była typowa dla innych ośrodków miejskich Wielkopolski. Zapewne miasto otrzymało przywilej lokacyjny, który jednak nie zachował się do naszych czasów²⁸. Na czele Wschowy bezpośrednio po lokacji stał dziedziczny wójt, zależny wprost od księcia, dysponujący uposażeniem, ziemią i dochodami miejskimi. Pierwszym, znanym z nazwiska wójtem wschowskim był w r. 1298 niejaki Szybon. Urząd burmistrza wschowskiego (*magister consulum*) pojawił się dopiero w r. 1333²⁹.

Pieczęć miejska Wschowy pochodzi z r. 1310. Niebiesko-białe najstarsze barwy miejskie oraz herb są niewątpliwie związane z kultem maryjnym, silnie oddziaływującym na północno zachodnie ziemie polskie (w tym - poza Wschową - na miasta: Frombork, Sztum i Wolsztyn). Można uznać, że nazwa miasta oznacza "schowek", bezpieczne schronienie dla przybyszów w murach miejskich. Druga nazwa niemiecka, to opiekuńcza matka-kobieta (Fraustadt). Jest ona bezsprzecznie związana z postacią Matki Boskiej, gdyż takie wezwanie nosiła w średniowieczu fara miejska³⁰. W XIV-XV stuleciu podobną niemiecką nazwę "*Frauenstadt*" albo "*Fraustadt*" (miasto kobiety- kobiet) nosiły także Wadowice, położone w południowo zachodniej Małopolsce (księstwo oświęcimsko-zatorskie), aż do nadania Wadowicom prawa miejskiego (chełmińskiego) w r. 1430³¹.

Tab. 4. Nazewnictwo Wschowy w XIII-XVI stuleciu.

Data	Nazwa miasta
1290	Frowenstat
1310	Vrowenstat (Vrowinstat)
1337	Wrawenstat
1339	Frowenstat (Frowynstat)
1392	Frawinstad
XVI w.	Fronstadt ^a

^a Ta nazwa pojawiała się sporadycznie w dokumentach kościelnych. Najczęściej pojawiała się nazwa "*Frawenstadt*", a od r. 1343 - Wschowa.

Źródła: H. Moritz, *Geschichte Fraustadts im Mittelalter*, Posen 1904; G. Wróblewska, *Wschowa (w:) Studia nad początkami i rozplanowaniem miast...*, Zielona Góra 1970.

Pod rządami książąt głogowskich nastąpił wyraźny wzrost politycznego znaczenia Wschowy. Stała się ona siedzibą dystryktu, jednostki administracyjnej w ramach księstwa, będącej odpowiednikiem kasztelanii czy późniejszego starostwa. Ten fakt potwierdza dokument z r. 1307, wymieniający wieś Konradowo, położoną in *territorio Vrowenstatensi*³². Wysoki status polityczny Wschowy został potwierdzony w r. 1310, kiedy to Wschowa weszła w skład grupy najważniejszych miast księstwa głogowsko-żagańskiego (obok Głogowa, Góry Śląskiej, Kożuchowa, Lubina, Szprotawy, Ścinawy i Zagania), które po śmierci księcia Henryka III głogowskiego zawarły sojusz (konfederację), mający na celu wspólne ściganie najpoważniejszych przestępstw kryminalnych³³. Zaś w r. 1312 Wschowa oficjalnie figurowała jako siedziba dystryktu w dokumencie podziału księstwa głogowskiego³⁴.

W pierwszej połowie XIV stulecia (przed r. 1343) nastąpił dość znaczny wzrost terytorium miejskiego Wschowy poprzez nadanie miastu gruntów podmiejskich. Już w okresie lat 1273-1290 Wschowa otrzymała łany frankońskie (od 15 do 50 łanów) w

Przyczynie. Miasto posiadało również "od dawna" 10 łąnów państwisk położonych w kierunku wsi Osowej Sieni (powiększonych w r. 1339), a od r. 1310 dysponowało własnym lasem³⁵. Jedynie na podstawie analogii można wnioskować, że w momencie lokacji Wschowa uzyskała także immunitet ekonomiczny wraz z wolnizną³⁶. Według treści przywileju książęcego z r. 1310, miasto mogło posiadać łaźnię i 12 kramów kupieckich. W tymże r. 1310 z całą pewnością Wschowa posiadała już dwa młyny i wiatrak³⁷.

Natomiast pod koniec XIV w. cała ziemia wschowska liczyła ogółem 27 osad (jedna osada przypadała tam prawie na 20 km² powierzchni). W owym czasie w okolicach miasta występowało sporo bagien i lasów, podchodzących niemal do samej Wschowy³⁸. Toteż nowe osady powstawały zwykle na karczowiskach leśnych. Największy wzrost sieci osadniczej nastąpił wkrótce po przyłączeniu ziemi wschowskiej do Polski: w latach 1301-1400 powstało 15 nowych miejscowości (2 zanikły), zaś w latach 1401-1523 - 16 osad. Zaś w latach 1523-1793 powstało jedynie 6 miejscowości (2 zanikły, bądź opustoszały). Od XVII w. w sieci osadniczej ziemi wschowskiej nie zaszły poważniejsze zmiany, z wyjątkiem powstania w r. 1644 nad Baryczą miasta Szlichtyngowa³⁹.

Należy tu dodać, że przez osadę Długie Stare przed r. 1343 przebiegała granica między tą częścią Wielkopolski, która już należała do Królestwa Polskiego, a pozostałą (był to niemal odpowiednik granicy polsko-niemieckiej w latach 1919-1939)⁴⁰. Bród o nazwie Handsloch, położony 12 km na południe od Wschowy, od r. 1528 wyznaczał ówczesną granicę polsko-śląską⁴¹.

Tab. 5. Chronologia lokacji niektórych miejscowości w ziemi wschowskiej.

Miejscowość	Data powstania
Przyczyna	1273 ^a
Konradowo	1307 ^b
Lgiń	1311
Trzebiny	1360
Leszno	1393
Dębowa Łęka K	1424
Długie Stare K	1437/1322 ^b
Olbrachcice K	1444
Łysiny K	1444
Wygnańczyce K	1449
Tylewice K	1497
Nowa Wieś pod Lginem K	1519
Długie Nowe KI	1579/1407 ^b
Przyczyna Górna K	1579
Łęgowo K	1585
Zaborowo	1614

K - oznacza miejscowość powstałą na karczowisku leśnym.

^a Od r. 1327 występuje podział na Starą (Górną) Przyczynę i Nową (Dolną) Przyczynę.

^b Data pierwszej, źródłowo udokumentowanej wzmianki o danej miejscowości.

Źródła: *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. II, Poznań 1877; K. J. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932; *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu (woj. poznańskie)*, cz. I, z. 3-4, Wrocław 1987; A. Wędzki, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej*, Wrocław 1987.

Po zakończeniu ruchu osadniczego - w r. 1789 - według zaniżonych szacunków zawartych w "Taryfie ludności", o czym już wspominałem, do ziemi wschowskiej zaliczono ogółem 37 miejscowości (4 miasta i 33 wsie).

Tab. 6. Własność miejscowości ziemi wschowskiej w r. 1789 według "Taryfy ludności".

Miasta			Wsie		
P	K	D	P	K	D
1	2	1	28	2	3

P - prywatne (szlacheckie), K - królewskie, D - duchowne

Źródło: Biblioteka KUL w Lublinie, rps 74.

2.3.1. Problem lokacji Nowej Wschowy.

Problem lokacji oraz ustroju miejskiego Nowej Wschowy nie doczekał się, jak dotąd, odrębnego, zwartego opracowania. Wiadomo - do czego jeszcze wrócę - że Nowa Wschowa u schyłku dawnej Rzeczypospolitej była enklawą ludności żydowskiej. Kiedy w latach 1780-1783 komisarze KDP rozpoczęli działalność we Wschowie, przedstawiciele Nowej Wschowy przedłożyli im szereg dokumentów, dotyczących sytuacji miasta⁴². Wiadomo również, co stwierdziła KDP, że w Nowej Wschowie przez cały okres jej istnienia występował sąd ławniczy pod przewodnictwem wójta, któremu podlegali funkcjonariusze porządkowi (woźni, słudzy miejscy). Nie występował natomiast burmistrz, rada miejska i dyrektor policji, choć istniało kolegium 10 mężów - zbliżone zakresem uprawnień, według J. Sobczaka - do kolegium 12 mężów w Starej Wschowie⁴³.

Podczas obrad sejmu koronacyjnego, 15 III 1633 r. król Władysław IV wydał ówczesnemu staroście wschowskiemu, Hieronimowi Radomickiemu zezwolenie na założenie Nowego Miasta

Wschowy na prawie magdeburskim: "...ante portas urbis Fraustadt in ius civile [...] theutonicumque, quod Magdeburgense vocatur"⁴⁴. Założyciel Nowej Wschowy, Hieronim Radomicki był postacią wielce kontrowersyjną. Był on również kasztelanem krzywiskim. W r. 1626 posłował na sejm toruński, będąc jednocześnie - jako jedyny poseł - senatorem. Podczas obrad sejmowych w r. 1629 zakwestionowano łączenie przez niego kasztelanii i starostwa grodowego w tym samym, poznańskim województwie, lecz tej kwestii ostatecznie nie rozstrzygnięto.⁴⁵ Zakładając Nową Wschowę na miejscu osady Nova Colonia, starosta kierował się znacznym wzrostem ludności Wschowy w tym okresie, spowodowanym napływem protestanckich imigrantów z Rzeszy, co było związane z trwającymi prześladowaniami na tle religijnym podczas wojny trzydziestoletniej. Teren Nowego Miasta obejmował folwark, tzw. Żydowskie Łąki i ogród owczarski za klasztorem bernardynów⁴⁶.

W ślad za przywilejem lokacyjnym dla Nowej Wschowy z r. 1633, nabyła ona prawo miejskie, jako *Nowa Civitas Wschowa*, na mocy przywileju królewskiego z 8 I 1642 r., konfirmowanego 10 IV 1651 r.⁴⁷ Nowa Wschowa - mimo protestów wschowian zamieszkałych w starej części miasta - obawiających się konkurencji, rozwijała się bardzo szybko. W ciągu pięciolecia (lata 1630-1635) przybyło w niej 88 domostw⁴⁸. Warto zwrócić tu uwagę na okoliczność, że w latach trzydziestych XVII stulecia, w Wielkopolsce występowało zjawisko "drugiej fali lokacyjnej" miast. Prawie w tym samym czasie, co Nową Wschowę lokowano również: Skoki (r. 1632), Wałcz (r. 1633), Zduny (r. 1637) i Pleszew (r. 1637), co było związane z masowym napływem protestantów ze Śląska i Czech⁴⁹. W pierwszej połowie XVII w. lokowano ogółem 21 miast w Wielkopolsce.⁵⁰

Jednak w praktyce lokacje nowych ośrodków miejskich na obrzeżach już istniejących miast mogły prowadzić do występowania procesów odśrodkowych i dezintegracyjnych. Spory między społecznościami Starej i Nowej Wschowy odżyły w dobie Sejmu Wielkiego. Ponieważ wbrew ustawie sejmowej z 18 IV 1791 r. o miastach królewskich (miasto Wschowa nie zostało podzielone na "części", tj. dzielnice), mieszczanie Starej i Nowej Wschowy wybrali oddzielnie deputatów do wydziału poznańskiego, toteż depu-

taci na zgromadzeniu wydziałowym poznańskim nie uznali ważności mandatów deputatów Nowej Wschowy⁵¹. Spór o włączenie Nowej Wschowy do miasta Wschowy odesłany przez Komisję (tj. ministerstwo) Policji do Straży Praw, a przez nią do sejmu, został ostatecznie rozstrzygnięty ustawą z 9 I 1792 r. Ustawa ta, nosząc tytuł "deklaracji", stwierdzała, że przedmieście Wschowy - Podzamcze (czyli Nowa Wschowa) nie stanowi odrębnego miasta i podlega w pełni władzom miejskim Wschowy⁵¹. Powołując się na przykład królewskiej Wschowy, również magistrat krakowski wystąpił 13 III 1792 r. z żądaniem włączenia miasteczka Kazimierza w obręb Krakowa⁵².

2.3.2. Jurydyka wschowska.

Według kryteriów przyjętych przez Sejm Wielki, jurydyką wschowską *uis generis* była Nowa Wschowa. Jak wiadomo, formalnie jurydyki zostały zniesione na mocy przepisu art. III ustawy z 18 IX 1791 r. o miastach królewskich⁵³.

Jurydyką w pełnym znaczeniu była natomiast jurydyka kościelna (proboszczowska). W r. 1685 na gruntach jurysdykcji starościńskiej, tuż poza obrębem murów Starego Miasta powstało Nowe Górne Miasto, przynależne do Nowego Miasta Wschowy. Ówczesny proboszcz wschowski, Karol Poniński, w początkach XVIII w. zezwolił na osiedlanie się ludności napływowej na gruntach plebańskich, położonych na północny zachód od Starego Miasta. Powstała w ten sposób Wolnica, będąca jurydyką duchowną, nie korzystającą z praw miejskich. W tej jurydyce - w okresie działalności KDP - był odrębny wójt, pisarz i dwaj ławnicy. Owa Wolnica (*die Freiheit*) w r. 1793 liczyła 33 domostwa⁵⁴.

Całkowita integracja organizmu miejskiego Wschowy nastąpiła dopiero pod panowaniem Prus, w latach 1794-1795.

Przypisy

¹ J. Sobczak, *Działalność Komisji Dobrego Porządku we Wschowie*, RL, t. VII, 1985, s. 115-116. Według autora, KDP w okresie od 3 I 1780 r. do 29 IX 1783 r. odbyła 11 posiedzeń, zaś w r. 1788 z 6 zaplanowanych posiedzeń odbyła tylko 3, lustrując łącznie 134 dokumenty miejskie z lat 1273-1779, tamże, s. 118, 123.

² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *iw.*, s. 372, 382.

³ Kędelski, s. 76. Jak wiadomo, granica państwowa na odcinku wschowskim, ustalona w latach 1528-1531, przetrwała aż do r. 1793, dając schronienie ludności protestanckiej.

⁴ Tamże, s. 60.

⁵ J. Sobczak, *Ludność żydowska Wschowy w początkach 2 połowy XVIII w. (w świetle ustaleń Komisji Dobrego Porządku)*, (w:) *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 122.

⁶ J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 140.

⁷ Kędelski, s. 75.

⁸ Tym niemniej można ustalić, że wg tabeli podymnego z r. 1774, w ziemi wschowskiej było łącznie 3362 "dymów" (domostw), z czego: w królewskich 1190, w dobrach duchownych 400, zaś w dobrach "dziedzicznych", tj. pozostających w rękach szlachty 1772. BKUL, rps 74, k. 7.

⁹ BKUL, rps 74, k. 206.

¹⁰ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*. Prace Wydziału Prawa UAM nr 11, Poznań 1964, s. 52.

¹¹ G. Wróblewska, *Wschowa (w:) Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. II: Dolny Śląsk, Dolne Łużyce. Praca zbiorowa pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego, Zielona Góra 1970, s. 456.

¹² *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, s. 668-669.

¹³ R. Ostau, *Der Fraustädter Totentanz. Begebenheiten aus einer Stadt im Osten im Pestjahr 1709/10*, Breslau 1934, s. 133.

¹⁴ Joneman, k. 21, 44.

¹⁵ Wędzki, s. 9-10; J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 113-114.

¹⁶ Tamże, s. 43-44.

¹⁷ Tamże, s. 53.

- ¹⁸ G. Wróblewska, *iw.*, s. 487.
- ¹⁹ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, s. 668; B. Maryniuk, *iw.*, s. 21.
- ²⁰ B. Maryniuk, *iw.*, s. 21.
- ²¹ Rolbiecki, s. 1.
- ²² *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. IV: H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, s. 39 i n.; S. Weyman, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVII wieku*, "Przegląd Zachodni", t. 9, 1953/2, nr 6-8, s. 202-203.
- ²³ Moritz Geschichte, s. 198.
- ²⁴ Wp. t. I, nr 275.
- ²⁵ Moritz Geschichte, s. 188; Wędzki, s. 19.
- ²⁶ O. Lange, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Pamiętnik Historyczno-Prawny pod red. P. Dąbkowskiego, t. I, z. 5, Lwów 1925, z. 20 i n.
- ²⁷ Wp. t. I, nr 453.
- ²⁸ Wędzki, s. 44.
- ²⁹ Tamże, s. 46.
- ³⁰ S. Sterna-Wachowiak, *Axis Mundi Wschowa*, "Akcent", t. VIII, 1987, nr 3/29, s. 45-46; Wędzki, s. 42-43.
- ³¹ A. Nowakowski, *Z dziejów miasta i parafii Wadowice*, Kraków 1985, s. 24.
- ³² Wp. t. II, nr 907.
- ³³ Wp. t. II, nr 936. Zob. W. Maisel, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, Poznań 1961, s. 117 i n.
- ³⁴ Wp. t. II, nr 952. W tym okresie mennica wschowska wypuszczała monety, zwane kwartnikami.
- ³⁵ Wędzki, s. 46-47.
- ³⁶ Tamże, s. 46.
- ³⁷ Wp. t. II, nr 939.
- ³⁸ S. Machnikowski, *Od ziemi wschowskiej do powiatu leszczyńskiego*, "Ziemia Leszczyńska", t. IX, 1937, z. 2, s. 132 i n.
- ³⁹ Hładyłowicz, s. 68 i n.
- ⁴⁰ SHG I/3, s. 357.
- ⁴¹ SHG I/4, s. 732.

⁴² J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 124. Było to 18 dokumentów miejskich z lat 1540-1774 oraz 14 dokumentów, dotyczących położenia Żydów z lat 1642-1769.

⁴³ Tamże, s. 150.

⁴⁴ WAP ZG MW, t. 32 (b. pag.); Wuttke, nr 242.

⁴⁵ PSB, t. XXIX/4, s. 723-724.

⁴⁶ Joneman, k. 31. Już od r. 1646 miejscowi ewangelicy mogli za zgodą starosty odprawiać swoje nabożeństwa w ratuszu nowomiejskim.

⁴⁷ L 1659-1665/1, s. 13. Miasto położone w królewstwie wschowskiej rozwijało się szybko, bowiem "mieszczanie dawali czynsz z domów wszystkich in summa fl. 517/15". Powyższa lustracja została uchwalona na sejmie w r. 1659. Miała ona objąć wszystkie królewstwy „tak lustrwane, jak i nielustrwane po wszystkiej Koronie”, VL, t. IV, f. 600.

⁴⁸ Korcz, s. 21.

⁴⁹ DWp. t. I, s. 464.

⁵⁰ Z. Kulejewska-Topolska, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miast w Wielkopolsce XVI-XVII w.* "Przegląd Zachodni", t. IX, 1953, nr 9-10, s. 187.

⁵¹ MSejm. t. V, s. 120-122; "...elekcyją deputatów Nowej Wschowy [...] za nieważną uznaliśmy i dowód tejsze elekcji deputatom w niej specyfikowanym oddaliśmy..."

⁵² VL, t. IX, s. 379-380: "My Król za zgodą sejmujących stanów toż Podzamcze omyłką miastem Nowa Wschowa nazwane, nie miastem oddzielnym, lecz jurydyką do obrębu miasta Wschowy podług dawnej jej bytności należąca deklarujemy".

⁵³ MSejm. t. V, s. 365: "Miasto Wschowa mając obok siebie równie miasteczko [...] zyskało jego przyłączenie świeżym prawem ..., a to z mocy już wyżej wspomnianych praw (ustawy o miastach królewskich z 18 IV 1791 r. - A. N.). Jakże w równym położeniu Kazimierz, stykający się z Krakowem mogły się zostać miastem udziałnym?"

⁵⁴ VL, t. IX, s. 217 (O sprawiedliwości dla mieszczan).

⁵⁵ G. Wróblewska, *iw.*, s. 460; J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 122, 150.

STRUKTURA SPOŁECZNA I WŁASNOŚCIOWA LUDNOŚCI WSCHOWSKIEJ

W tym rozdziale zostanie przedstawiona pozycja społeczna oraz status poszczególnych stanów Wschowy i ziemi wschowskiej. Główną uwagę zwrócę na problemy dotyczące wschowskiego "stanu trzeciego", ze względu na prestiż i wpływy tego stanu oraz znaczną dynamikę rozwoju kulturalnego i gospodarczego miasta w przedrozbiorowej Polsce. W tym kontekście należy wspomnieć, że Wschowa począwszy od średniowiecza dysponowała własnością ziemską poza miastem, łącznie z chłopami, poddanymi jurysdykcji miejskiej. O randze mieszczaństwa wschowskiego świadczył jego częsty udział w ważnych wydarzeniach politycznych w skali kraju i Wielkopolski, do czego jeszcze powrócę. Była to społeczność wyjątkowo wielobarwna, wielonarodowościowa i wielowyznaniowa, a przy tym raczej pokojowo usposobiona. We Wschowie można było dostrzec skrzyżowanie dwóch światów i kultur: żywiołu dworsko-katolickiego i mieszczańsko-protestanckiego¹. Na przestrzeni kilku stuleci, począwszy od Kazimierza Wielkiego, wschowianie otrzymali liczne przywileje (wcześniej otrzymali je od miejscowych książąt), przyspieszające wszechstronny rozwój miasta. Równocześnie jednak, jako mieszkańcy królewskiego miasta, byli zobowiązani do określonych świadczeń na rzecz Korony. Życie miejskie Wschowy, aczkolwiek w miarę stabilne, nie było całkowicie wolne od konfliktów i napięć socjalnych, powodujących wzrastającą ingerencję miejscowych starostów w ustrój miasta.

1. Szlachta.

Niektóre problemy związane z pozycją miejscowych *terrigenów* przedstawiłem już w pierwszej części opracowania, w rozważaniach poświęconych urzędowi wschowskiemu. Obecnie natomiast dokonam analizy niektórych, istotnych zagadnień, związanych ze stanem szlacheckim w okresie prawie pełnej asymilacji

ziemi wschowskiej z Wielkopolską i resztą kraju (druga połowa XVI w. - r. 1793).

Począwszy od schyłku XVI stulecia ziemię wschowską zamieszkiwała warstwa szlachty średniozamożnej. Już w XVI w. prawo miejskie we Wschowie uzyskiwali sporadycznie przedstawiciele okolicznej szlachty. W Wielkopolsce osiedlenie się w mieście i przyjęcie statutu miejskiego nie oznaczało konieczności utraty szlachectwa. Na przełomie XVI-XVIII stulecia, we Wschowie występowały nawet 3 mieszane małżeństwa szlachecko-mieszczańskie². Współczesne badania, przeprowadzone przez U. Piotrowską potwierdzają tezę, wysuniętą już w ubiegłym stuleciu przez A. Pawińskiego, że w ziemi wschowskiej i w sąsiedniej ziemi kościańskiej przeważała drobna i średnia szlachta zagrodowa. Znaczną pozycję w strategicznie ważnej, pogranicznej ziemi wschowskiej zajmowały królewszczyzny, co wynikało zarówno z treści taryf podatkowych, sporządzonych około r. 1580, jak również z raportów lustratorów, pochodzących z r. 1628³. Szereg dóbr ziemskich pozostawało we władaniu instytucji kościelnych (klasztornych), w tym mających swe siedziby w Poznaniu, a nawet w śląskim Głogowie. W dobrach duchownych - do czego jeszcze powrócę w rozdziale dotyczącym struktury wyznaniowej mieszkańców ziemi wschowskiej - w okresie reformacji oraz później występował najniższy odsetek ludności innowierczej.

Struktura demograficzna i majątkowa szlachty wschowskiej, ukształtowana w latach siedemdziesiątych XVII stulecia przetrwała w zasadniczym kształcie aż do r. 1793. Wynika to z dogłębnych analiz, przeprowadzonych ostatnio przez L. Poluszewskiego i M. Kędełskiego⁴.

Tab. 7. Własność dóbr ziemskich w ziemi wschowskiej około r. 1580.

Królewszczyzny administrowane przez starostę	Własność miejska Wschowy	Własność kościelna (klasztorna)
Dominice	Przyczyna [Mała] Dolna	Święciechowa -miasto ^a
Wschowa-miasto i folwark przy zamku	Przyczyna [Wielka] Górna	Buczyna [Buchwald] ^b Hińcze [Hindorf] Kundlewo Konradowo [Kuzdorf] ^c Kielczewo ^d Donatowo ^e

Królewszczyzny wymienione w rubr. 1 stanowiły uposażenie starosty wschowskiego.

^a opactwo benedyktynów w Lubniu

^b opactwo cystersów w Przemęcie

^c trzy wsie: Hińcze, Kundlewo, Konradowo należały do opactwa klarysek w Głogowie

^d część wsi należała do zakonu jezuitów w Poznaniu

^e klasztor św. Katarzyny w Poznaniu

Źródło: U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, "Rocznik Leszczyński", t. I, 1977.

W latach 1673-1676 w ziemi wschowskiej było ogółem 27 osad szlacheckich, co stanowiło 3,4% w skali całej Wielkopolski, zamieszkałych przez 155 osób stanu szlacheckiego (4% w skali Wielkopolski). Na ogólną ilość 57 osad wschowskich, w 27 z nich występowała szlachta (47,4% ogółu). Lecz w ziemi wscho-

wskiej były również ludne wsie bez szlachty: Konradowo (314 mieszkańców), Kowalewo (336 mieszkańców) i Lasocice (399 mieszkańców) - wyłącznie chłopów, płacących pogłównie. Jeśli chodzi o kategorię "wsi i folwarków" (a więc nie osad), to w ziemi wschowskiej było ich 52, z czego 25 ze szlachtą (48%). Na ogólną liczbę 9034 chłopów, zamieszkałych wówczas w ziemi wschowskiej, szlachta (155 przedstawicieli) stanowiła zaledwie 1,7% ogółu ludności, podczas gdy średnia wielkopolska wynosiła 4,8% (w powiecie gnieźnieńskim nawet 9,5%)⁵. Jako pozostałość dawnych odrębności i tytułów szlacheckich, występował urząd burgrabiego wschowskiego (w latach 1673-1676 był nim Haza Radlic, zamieszkały w Jędrzychowicach)⁶.

Ponieważ odsetek ludności szlacheckiej w ziemi wschowskiej był - zdaniem M. Kędelskiego stały - toteż liczbę miejscowej szlachty w r. 1789 należy ocenić na 210 osób⁷.

W XVII-XVIII w. szlachta wschowska zajmowała się głównie - choć nie wyłącznie - gospodarką folwarczną. W drugiej połowie XVIII stulecia 70% folwarków wschowskich zajmowało się hodowlą owiec (średnio 440 owiec przypadało na jeden folwark)⁸. Owce wschowskie były przetwarzane na wełnę, którą eksportowano na Śląsk i do Czech.

W tym okresie, jak wszędzie w Polsce, tak i we Wschowie można było uzyskać wysokie stanowiska i urzędy dzięki możliwym protekcjom. Tak więc dzięki protekcji krewniaka - prymasa Wawrzyńca Gembickiego, Andrzej Słupski uzyskał pisarstwo ziemskie wschowskie oraz urząd podsędka wschowskiego, zaś protekcja brata, sekretarza królewskiego i opata byszewskiego, zapewniła Zygmuntowi Krzywickiemu pisarstwo, a później sęstwo ziemskie wschowskie. Podobnie dzięki poparciu dworu, Jerzy Kretkowski został starostą wschowskim⁹. Wśród szlachty wschowskiej, na przełomie XVI-XVII stulecia "człowiekiem sukcesu" okazał się Jan Ossowski, sędzia ziemski wschowski. W r. 1599 kupił on "na wyderek" wieś Boszkowo w powiecie kościańskim, zastawił ją w r. 1600, a po wykupieniu z zastawu zastawił ją ponownie w r. 1607. Wsie: Laszkowo i Ochłę w powiecie pyzdrowskim zastawił również dwukrotnie (w latach 1609 i 1612)¹⁰.

W ziemi wschowskiej, począwszy od XVII stulecia ważną rolę odegrał wpływowy ród Schlichtingów, arian, czyli Braci Polskich, przybyłych na pogranicze wielkopolskie z Brandenburgii. Najwybitniejszym przedstawicielem rodu był Jan Schlichting, sędzia ziemski wschowski. Zaczynał swą karierę urzędniczą od funkcji surogatora grodzkiego wschowskiego w r. 1625. Sęstwo wschowskie otrzymał w r. 1632. Następnie zrobił karierę polityczną: posłował na konwokację w r. 1632, a następnie został deputatem do Trybunału Skarbowego w Radomiu. Aż 15 razy posłował na sejm walny, a w kwietniu r. 1655 został wybrany marszałkiem sejmiku szlachty wielkopolskiej w Środzie. Wcześniej, dnia 20 VII 1644 r. otrzymał od króla Władysława IV przywilej na założenie miasteczka Szlichtyngowy (*Schlichtingsheim*) na prawie magdeburskim, położonego na południowy zachód od Wschowy¹¹.

Na ogół szlachta wschowska, choć w pewnym stopniu zniemczona, ujawniała dążenia i sympatie propolskie. Podczas konfrontacji Stanisława Leszczyńskiego z Augustem II, wschowianie w latach 1704-1706 opowiedzieli się gremialnie po stronie króla-Polaka. Dwukrotnie pod Wschową (11 XI 1704 r. i 13 II 1706 r.) wojska polsko-szwedzkie pobiły oddziały saskie¹². Były jednak przypadki skrajnych postaw przedstawicieli szlachty. Tak więc wojski wschowscy, Jan Suchorzewski oprotestował projekt Konstytucji 3 Maja, grożąc nawet zabiciem swego sześciolatniego syna w razie jej uchwalenia¹³.

W znakomitej większości postawa szlachty wschowskiej nie różniła się jednak od podstawy ogółu szlachty wielkopolskiej.

2. Mieszczanstwo wschowskie.

Wschowa jako ośrodek miejski po przyłączeniu do Królestwa Polskiego w r. 1343 rozwijała się dynamicznie. Według typologii ośrodków miejskich, nie uwzględniającej kryteriów podatkowych, zaproponowanej przez M. Bogucką i H. Samsonowicza, w skali województwa poznańskiego Wschowę zaliczono do 11 miast II kategorii. Według danych z r. 1458, dotyczących świadczeń miast na rzecz wojny trzynastoletniej, Wschowa zajmowała 7 lokatę wśród

najbogatszych i najludniejszych miast polskich¹⁴. Ogólnopolskie prawa dotyczące pogłównego z przełomu XV-XVI w. zaliczyły Wschowę do "drugiego porządku" średnich miast, obejmującego łącznie 23 miasta wielkopolskie. Również ustawa sejmowa z r. 1520 o poborze pogłównego zaliczyła Wschowę do 33 miast polskich "drugiego porządku": "...*civitates et oppidi secundi ordinis*"¹⁵. Według uniwersału podatkowego sejmku bydgoskiego z r. 1520, z Wielkopolski właściwej do miast I kategorii zaliczono tylko Poznań, zaś do II kategorii oprócz Wschowy także: Gniezno, Grodzisk, Kalisz, Koło, Kościan, Koźmin, Stupcę, Szamotuły i Żnin¹⁶.

Jest rzeczą interesującą, że w przepisach końcowych tegoż uniwersału znajduje się załącznik, wciągnięty do ksiąg kanclerskich Metryki Koronnej. Zawiera on ówczesny podział terytorialno-administracyjny państwa. W prowincji wielkopolskiej - w ramach województwa poznańskiego - występowały tylko dwa powiaty: poznański i kościański. Pominięto natomiast powiat (ziemię) wschowską¹⁷.

W XVII stuleciu ustawodawca sejmowy posługiwał się pojęciem "miast przedniejszych". Tak więc w art. 5 konstytucji sejmowej z r. 1632 pt. Bezpieczeństwo województw wielkopolskich, Wschowę obok Poznania, Kalisza i Międzyrzecza zaliczono do tej właśnie kategorii¹⁸. W XVIII w. do miast o wyższej randze zaliczano te miasta, w których odbywały się sejmy, sejmiki, sądy czy komisje. Tak postanawiała konstytucja sejmku konwokacyjnego warszawskiego z r. 1764¹⁹.

Lecz w konstytucji sejmowej z r. 1775, zatytułowanej: *Docho- dy skarbowe obojga narodów*, ustalając zasady wymiaru generalnego podymnego, ponownie przeprowadzono klasyfikację miast. Wschowę zaliczono do pierwszej kategorii, "celniejszych miast", największych w ówczesnym państwie²⁰. Zaś w r. 1790 ze względów podatkowych, Wschowę zaliczono do miast I klasy w Wielkopolsce (obok Gniezna, Kalisza, Krotoszyna, Leszna i Poznania)²¹.

Stosownie do wysokiej rangi miasta, mieszczanstwo wschowskie czynnie uczestniczyło w ważnych wydarzeniach politycznych. Już w r. 1394 przedstawiciele wschowian wzięli udział w

zjeździe miast w Krakowie (wraz z Poznaniem i Włocławskiem)²². Miasta polskie od schyłku XIV w. do połowy XV stulecia stały się gwarantami traktatów pokojowych polsko-litewsko-krzyżackich. Gwarantem traktatu zawartego w Melnie 27 IX 1422 r. było 16 miast, w tym Wschowa²³.

Jak ostatnio zaznaczył to M. Biskup, począwszy od r. 1425 król Władysław Jagiełło dążył do przeforsowania elekcji *vivente rege* swego najstarszego syna, Władysława. Aby zneutralizować opozycję możnowładztwa, Jagiełło zwrócił się o poparcie swych zamiarów ze strony szlachty i miast. Toteż w r. 1425 21 największych miast polskich - w tym również Wschowa, o czym już wspominałem - wystawiło stosowne akty wierności. Oprócz posłuszeństwa wobec osoby monarchy, objęto nimi królowę-matkę, Zofię, syna Władysława i córkę Jadwigę. Zawierały one klauzulę z zapewnieniem, że po zgonie Jagiełły miasta uznają królewicza Władysława *pro vero domino et herede*. Przez odwołanie się króla do reprezentacji stanowej Królestwa - w tym do miast - władza królewska uznała ich pełne prawo do współdziałania w obiorze przyszłych władców - i miasta z tego prawa skorzystały²⁴.

Istotnie - po śmierci króla Jagiełły w r. 1434 miasta wzięły liczny i czynny udział w ogólnopaństwowym zjeździe w Krakowie, będącym namiastką sejmiku walnego. W zjeździe tym uczestniczyli rajcy lub ławnicy z 23 miast małopolskich, wielkopolskich (w tym Wschowy) i ruskich. Zgodnie ze wcześniejszymi zapowiedziami, uczestnicy zjazdu udzielili wraz ze szlachtą poparcia dla decyzji większości Rady Królestwa, desygnującej osobę małoletniego Władysława na tron polski. Król-elekt w dokumencie wystawionym w Krakowie przed koronacją, 25 VII 1434 r. wymienił popierające go miasta (w tym Wschowę) i oznajmił, że po dojrzeniu "do lat sprawnych", tj. pełnoletności (po ukończeniu 15 roku życia) potwierdzi przywileje ogółu stanów, w tym miast. Nastąpiło to w r. 1438²⁵.

Również w późniejszym okresie mieszczanie wschowscy występowali w wydarzeniach rangi państwowej. Oto po elekcji i zaprzysiężeniu paktów konwentów przez Stanisława Augusta Poniatowskiego w r. 1764 nastąpiło potwierdzenie przez monarchę dotychczasowych praw Rzeczypospolitej (*confirmatio genera-*

lis iurium). Akt ten odbył się nie tylko z udziałem przedstawicieli szlachty, lecz również delegatów większych miast królewskich, w tym także Wschowy²⁶.

Monarchowie polscy, doceniając patriotyczną postawę i znaczenie mieszczaństwa wschowskiego, nierzadko gościli w mieście. Oprócz Kazimierza Wielkiego i obu Wettynów na tronie polskim, w r. 1539 we Wschowie bawił król Zygmunt I wraz z senatorami²⁷.

2.1. Prawa i przywileje mieszczan.

Mieszczanie Wschowy i ogół mieszkańców miasta cieszyli się różnymi przywilejami, nadawanymi im począwszy od księcia wielkopolskiego, Przemysława II, poprzez władców Głogowa - aż do kolejnych monarchów polskich w okresie wolnej elekcji. Wśród tych przywilejów, okazywanych przez mieszkańców podczas kolejnych lustracji miasta, możemy wyróżnić serię przywilejów podatkowych Zygmunta I (z lat: 1513, 1514, 1529 i 1532/28 oraz przywilej monarszy z r. 1548, zezwalający na budowę domostw poza murami miasta²⁹.

Tab. 8. Ważniejsze przywileje dla mieszczan wschowskich.

L.p.	Data	Nadający	Treść przywileju
1.	1290	ks. Henryk III	głogowski uposażenie miasta łanami fankońskimi w Przyczynie
2.	1310	ks. Henryk III	zgoda na założenie w mieście łaźni, kramów i innych urządzeń miejskich
3.	1345	Kazimierz Wielki	potwierdzenie praw miejskich - prawa bicia własnej monety-wolności celne nadanie wsi Przyczyny wraz z przynależnościami
4.	1349	Kazimierz Wielki	potwierdzenie praw zwyczajowych i prawa magdeburckiego

Ciąg dalszy na str. 96

Ciąg dalszy ze str. 95

L.p.	Data	Nadający	Treść przywileju
5.	1388	Władysław Jagiełło	konfirmacja przywileju z roku 1349
6.	1404	Władysław Jagiełło	potwierdzenie praw i przywilejów wschowian, łącznie z przywilejem mennicznym
7.	1409	Władysław Jagiełło	nadanie miastu 8 łanów w Przyczynie w zamian za utrzymywanie fortyfikacji
8.	1425 ^a	Władysław Jagiełło	modus eligendi władz miejskich Wschowy
9.	1521	Zygmunt I	ius propinandi piwa dla mieszczan wschowskich
10.	1524	Zygmunt I	potwierdzenie prawa magdeburskiego - zwolnienie od prawa polskiego - ograniczenie ingerencji starostw w życie miasta
11.	1529	Zygmunt I	zwolnienie od świadczeń i ciężarów po wielkim pożarze
12.	1563	Zygmunt August	ius apelandi do najwyższych sądów, łącznie z monarchą
13.	1578	Stefan Batory	konfirma

a W latach 1598, 1633, 1649 następowały kolejne konfirmacje przywilejów miejskich, począwszy od przywileju z r. 1425.

Źródła: *Codex diplomaticus Maioris Poloniae*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840; H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. II, V; W. Korcz, *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra 1973.

Przywileje były adresowane nie tylko do mieszczan, lecz przede wszystkim do obywateli Wschowy. Aby uzyskać obywatelstwo miejskie czy status mistrza cechowego, należało się legitymować pochodzeniem "z prawnego łoża" (*ex legitimo torro*).

Zwykle takie świadectwa wystawiali rajcowie na podstawie zeznań dwóch wiarygodnych świadków³⁰. Ponieważ Wschowa była miastem królewskim, toteż potwierdzenie pochodzenia danej osoby z legalnego małżeństwa mógł wystawić sam monarcha³¹. Bardzo często potwierdzano "prawo pochodzenie" dla imigrantów z pobliskiego Śląska (głównie z księstwa głogowskiego)³².

Te urzędowe czynności były podejmowane w ratuszu miejskim. Pierwotny ratusz wschowski częściowo spłonął w r. 1529, a jego rekonstrukcja trwała w latach 1556-1612³³. Ratusz wschowski był murowany, z wieżą i piwnicą publiczną (*celarium publicum*), izbą dla kasy miejskiej oraz wspólną izbą dla sądów miejskich i ziemskich. W ratuszu znajdowała się też wielka sala, w której, jak wiemy, odbywały się *senatus consilia* za panowania Augusta II i III (monarchowie przyjmowali w nim nawet posłów Porty Otomańskiej)³⁴.

Począwszy od schyłku średniowiecza, najlepszym sposobem zabezpieczenia praw miejskich był wykup wójtostwa sądowego przez miasto. Tak właśnie postąpili wschowianie w r. 1392 - i od tej pory Wschowa stała się właścicielem wójtostwa³⁵. Lecz w XVI stuleciu urząd wójta wschowskiego stał się przedmiotem sporu. W r. 1534 monarcha wydał nawet edykt, skierowany do starosty wschowskiego, Piotra Górki w sprawie statusu miejscowego wójtostwa. Ówczesny wójt, Nankier Dłuski postanowił sprzedać miastu przywilej wójtowski. Zygmunt I polecił burmistrzowi i rajcom wschowskim, aby za wykupienie przywileju od tegoż Nankiera Dłuskiego zapłacono mu czynsz roczny w wysokości 770 florenów węgierskich albo zabezpieczono tę kwotę *wyderkafem*³⁶. Aby zapobiec na przyszłość wszelkim sporom związanym z tym urzędem, Zygmunt III w r. 1589 postanowił, że wszelkie pożytki z wójtostwa wschowskiego mają odtąd przypadać miastu, a nie osobom prywatnym³⁷. Niekiedy wójtostwo wschowskie przypadało osobom zasłużonym. Tak np. w r. 1659 król Jan Kazimierz przekazał ten urząd Krzysztofowi Żegockiemu. Był on także starostą zbańskim, zasłużonym w obronie Kościana przed Szwedami w październiku r. 1655³⁸.

Już w XVI stuleciu mieszczanie wschowscy mieszkali w niezłe wyposażonych domach (niektóre z nich posiadały nawet

kanalizację). Zachował się do dziś np. pochodzący z r. 1577 akt sprzedaży urządzeń wodociągowych w jednym z budynków Wschowy na rzecz nieznaney z nazwiska osoby³⁹. Według danych z r. 1793, Wschowa liczyła 807 domów, z czego 32 były murowane, położone w centrum miasta⁴⁰. Wschowianie byli ponadto ludźmi wykształconymi. Pierwsza szkoła parafialna powstała już w początkach XV w. Od r. 1555 istniała stojąca na wysokim poziomie szkoła ewangelicka. Szkoła katolicka (jezuicka) ponownie tam działała od r. 1720. Po utworzeniu w r. 1773 Komisji Edukacji Narodowej, Wschowa faktycznie stanowiła okręg szkolny (w ramach poznańskiego departamentu Komisji). W tym okresie szkoła wschowska prowadzona przez cystersów z Przemętu miała status szkoły powiatowej (niższej szkoły średniej). Szkoła przetrwała do r. 1792. W okresie działalności KDP, z rubryk podatników wschowskich wynikało, że są to osoby wykształcone (brak wzmianek o analfabetach)⁴¹.

2.2. Powinności wschowian.

Ogółem rzecz biorąc, wszystkie powinności i ciężary mieszkańców Wschowy można podzielić na dwie grupy: 1) powinności podatkowe, 2) inne obowiązki, a w szczególności świadczenia na rzecz wojska i obrony kraju. Wszystkie wiadomości o powinnościach wschowian, określonych w edyktach królewskich i konstytucjach sejmowych zachowały się w raportach lustracyjnych i protokołach KDP⁴².

I. Jednym z najstarszych podatków, płaconych przez wschowian (od XVI w.) był jednorazowy, nadzwyczajny podatek, zwany "koronacyjnym" albo "koronacją". Pobierano go w związku z uroczystościami koronacyjnymi króla i królowej. Najstarszy zachowany rejestr podatku koronacyjnego znajduje się w jednej z ksiąg poborowych Archiwum Skarbu Koronnego. Był on pobrany w związku z koronacją Zygmunta I, przeprowadzoną 24 V 1507 r. Wschowa wpłaciła wówczas - w porównaniu z innymi miastami - dość znaczną kwotę, bo 62 grzywny i 24 grosze, zaś Kalisz, miasto wojewódzkie, wpłaciło wówczas tylko 40 grzywien. Również w r. 1576 przy okazji koronacji Stefana Batorego, Wschowa płaciła tyle samo, co w r. 1507. Jak podkreślił H. Rut-

kowski, podatek ten płaciły wszystkie miasta królewskie (z wyjątkiem Krakowa), a także będące własnością instytucji kościelnych. Zaś miasta prywatne (szlacheckie) od przywileju koszyckiego (r. 1374) były zwolnione od tego obowiązku⁴³.

Natomiast powszechny charakter miał podatek, zwany pogłównym. We Wschowie pogłowne płacili: rajcy, ławnicy, kupcy, młynarze, właściciele domostw, rzemieślnicy, czeladnicy, ogrodnicy, muzycy i... prostytutki.

Według klasyfikacji innego podatku, podymnego, w starej części Wschowy występowały wszystkie klasy podatników (najczęściej II i IV), a w Nowej Wschowie tylko IV klasa (w r. 1783 Nowa Wschowa płaciła 1122 złp podymnego). W r. 1789 wysokość czynszów mieszczan Nowej Wschowy sięgała kwoty 931 złp. Już w r. 1654 król Jan Kazimierz zwolnił Nową Wschowę od podatków i ciężarów wojskowych, choć w r. 1662 tamtejsi mieszczanie protestowali przeciw nadużyciom ze strony wojska⁴⁴.

Ponadto wschowianie ponosili inne ciężary o charakterze pieniężnym. Jak wykazała lustracja starostwa wschowskiego z r. 1628, mieszkańcy Wschowy płacili wówczas oprócz 96 florenów tytułem "stacji", czynsz z domostw w wysokości 45 florenów oraz opłaty: po 5 florenów za jatki i z wiatraka miejskiego⁴⁵. Wówczas to nakazano miejscowemu staroście, aby w myśl konstytucji z r. 1607łożył corocznie na utrzymanie zamku wschowskiego po 300 florenów⁴⁶. Należy dodać, że wschowianie płacili czynsz od placów pustych i zabudowanych (w r. 1765 mieszkańcy płacili 800 złp czynszu, w tym 200 złp od Starej Wschowy)⁴⁷.

Dużym problemem było zadłużenie miasta. Tak np. w okresie działalności KDP - w r. 1783 - Wschowa była zadłużona na kwotę 235.096 zł, płacąc rocznie 12.611 zł prowizji z tego tytułu⁴⁸.

II. W zakresie świadczeń niepodatkowych, już w r. 1458 - z mandatu królewskiego - Wschowa miała wyekspediować 20 pieszych w celu oblężenia twierdzy malborskiej, będącej w rękach krzyżackich⁴⁹. Mieszczanie wschowscy ponownie świadczyli na rzecz wypraw wojennych w latach 1509-1511 i na wojnę pruską w r. 1521. Oprócz uzbrojonych pieszych, miasto wystawiło wozy

wojenne⁵⁰. Jak wykazała lustracja z r. 1628, w przypadku wyprawy wojennej wschowianie mieli obowiązek wyprawić dwa wozy "cum apparatu bellico" i dwóch pieszych, "sufficienti viatico" wraz z armatą⁵¹. Lustratorzy w r. 1661 stwierdzili, że mieszkańcy Wschowy byli zobowiązani podczas pospolitego ruszenia przygotować dwa wozy z rajtarami oraz dwóch dragonów z muszkietami i z niezbędnym rynsztunkiem. Wozem miało towarzyszyć dwóch woźniców⁵². Ponadto miasto miało uiścić kwotę 120 złp na utrzymanie wojska. Nieco wcześniej - w r. 1659, w myśl art. 76 konstytucji sejmowej (Fortyfikacja Poznańska), nałożono na Wschowę obowiązek utrzymywania 60 pieszych do dyspozycji starosty⁵³. Zaś konstytucja z r. 1676 przewidywała udział miast królewskich w pospolitym ruszeniu. Ten obowiązek dotyczył również Wschowy⁵⁴.

Jednak w r. 1657 - w wyniku licznych suplik mieszkańców do monarchy - Wschowa została zwolniona na okres roku od obowiązku dawania stacji, hiberny i kwaterunków żołnierskich⁵⁵. Lecz na mocy art. 54 konstytucji z r. 1673 (Deklaracja o miastach pewnych Województw Wielkopolskich), zwolniono Wschowę ostatecznie - i na zawsze od tego typu świadczeń na rzecz wojska⁵⁶. Powtórzono tę zasadę w kolejnej konstytucji sejmowej z r. 1676, zatytułowanej: *Miasta pograniczne Wschowa i Kościan*, reasumując przepis konstytucji z r. 1673⁵⁷.

W r. 1639 król Władysław IV rozstrzygnął konflikt między "starymi wschowianami", a mieszkańcami Podzamcza. Chodziło o to, aby mieszkańcy Nowej Wschowy nie uzurpowali sobie praw należnych dotychczas ogółowi mieszkańców Wschowy. Ponadto na mieszkańców Podzamcza nałożono świadczenia w pieniądzu i w naturze - w pełnym wymiarze⁵⁸.

2.3. Własność miejska.

Jak wiadomo - do Wschowy należały dwie wsie: Przyczyna Dolna i Górna, co było potwierdzone odpowiednimi przywilejami z lat 1290, 1345 i 1409. Magistrat wschowski czerpał korzyści z tych wsi. Formalnie jednak obie wsie wchodziły w skład królewskiej pańszczyzny wschowskiej. Z prawnego punktu widzenia, dopiero w

r. 1619 rajcy wschowscy nabyli od Zygmunta III wieś Przyczynę, stanowiącą odtąd własność miejską⁵⁹. W Wielkopolsce - poza Wschową - jedynie Rogoźno, jako miasto królewskie było właścicielem wsi.

Jak wynika z lustracji, przeprowadzonej przez KDP, w obu wsiach miejskich (Przyczynie Dolnej i Górnej) znajdowały się 4 folwarki miejskie - w tym folwark nabyty od szlachty przed r. 1611, kiedy to zabroniono miastom nabywania dóbr ziemskich. Na tych folwarkach w r. 1781 - obok hodowli - prowadzono uprawę roli, korzystając z pańszczyzny. W obu wsiach miejskich zamieszkiwało wówczas 858 osób, z czego 149 osób stanowili chłopcy - posiadacze gruntów. Wśród posiadaczy chłopskich występowali: 1) kmiecie zaciężni, 2) zagrodnicy, 3) chałupnicy, 4) kmiecie okupni. W Przyczynie Górnej najwięcej było kmieci zaciężnych (33), zaś w Przyczynie Dolnej - zagrodników (34). W obu wsiach było łącznie 5 rzemieślników i 2 osoby zaliczone do kategorii mieszczan (tylko w Przyczynie Dolnej). W obu wsiach miejskich władzę sprawowali sołtysi, wyznaczeni przez magistrat⁶⁰.

Spośród ludności wschowskiej, pańszczyzną byli objęci tylko komornicy wsi miejskich oraz Żydzi (sprzątali oni siano z łąk starościńskich), co wynikało z lustracji Wschowy z lat 1765 i 1789⁶¹. Dnia 15 II 1781 r. KDP uregulowała powinności chłopskie we wsiach miejskich. Chłopi miejscy mieli odtąd pracować na roli z własną siłą pociągową, a zimą zwozić drewno z lasów na potrzeby miasta. Zrezygnowano natomiast z określenia wymiaru pańszczyzny w dniach tygodnia. KDP uchylła też liczne *libertacje*, które kmiecie uzyskali od magistratu wschowskiego⁶².

2.4. Konflikty społeczne w mieście.

Mimo w miarę zgodnego współzycia przedstawicieli różnych stanów, religii i kultur, Wschowa nie była miastem całkowicie wolnym od konfliktów społecznych. Już w r. 1523 - w okresie wielkiej fali rewolt miejskich w Polsce - pospólstwo wschowskie zbuntowało się przeciwko radzie i nawet wtrąciło burmistrza Wschowy do więzienia. Podobnie, jak w Krakowie czy Gdańsku, wschowianie żądali zagwarantowania kontroli nad finansami rady

miejskiej. Król uznał wprawdzie uwięzienie burmistrza za bezprawne, ale nakazał, aby odtąd rada przedstawiała szczegółowe rachunki pospółstwa ⁶³.

Niewątpliwie na tle tego konfliktu, Zygmunt I wystawił we Lwowie 30 IX 1524 r. dokument, potwierdzający fakt uprzedniego nadania miastu prawa magdeburskiego. Dokument ten zawierał ponadto zwolnienie wschowian od ciężarów prawa polskiego i wyjęcie urzędników miejskich spod jurysdykcji starościńskiej. Kolejne edykty królewskie z lat 1525, 1533 i 1535 ograniczyły - przynajmniej przejściowo - sędownicze uprawnienia starosty. Mógł on pobierać kary grzywny od mieszkańców miasta jedynie w przypadku wyciągnięcia noża przeciw drugiej osobie. Starosta mógł też, lecz nie musiał, uczestniczyć w posiedzeniach sądu ławniczego, bez prawa ingerencji w jego orzecznictwo. Nie wolno mu było natomiast więzić osób, nie należących do jego jurysdykcji ⁶⁴.

Kolejne wystąpienia pospółstwa wschowskiego przeciwko patrycjatowi miały miejsce w latach 1598-1599. W r. 1599 pospółstwo artykułowało swe żądania wobec rady miejskiej, sformułowane w 22 punktach. Domagano się m.in. aby w radzie i ławie miejskiej dla uniknięcia stronniczości nie zasiadali równocześnie ojciec i syn, ani dwaj bracia. Rada natomiast nie powinna: 1) zaciągać długów bez zgody pospółstwa, 2) nakładać podatków nie nakazanych przez króla czy sejm walny. Mieszczanie mieli odtąd kontrolować stan finansów oraz gospodarowanie mieniem miasta. Żądano także ostatecznego uregulowania prawa propinacji w mieście. W r. 1602 specjalna komisja królewska stwierdziła, że rada wschowska rzetelnie sporządza i ogłasza swe rozliczenia finansowe ⁶⁵.

O ile w latach 1624-1630 skutek napływu fachowców - imigrantów z Rzeszy Wschowa przeżywała szybki rozwój (w ciągu zaledwie 6 lat przybyły 102 nowe budynki), o tyle od połowy XVII w. rozwój miasta uległ zahamowaniu, nie tylko z powodu najazdu szwedzkiego, lecz również skutek konkurencji ze strony sąsiednich miast: Leszna i Rawicza ⁶⁶. Ta okoliczność zrodziła nowe napięcia społeczne w mieście. Począwszy od r. 1677 narastały niepokoje wśród czeladników i drobnych rzemieślników,

skierowane przeciwko miejscowej starszyźnie. Kumulacja niezadowolonych nastąpiła w r. 1678 z powodu wydania przez magistrat wschowski zezwolenia na założenie w mieście manufaktury sukienniczej, co spowodowało trudności licznych wschowskich sukienników. Otwarty bunt części wschowian w r. 1680 zakończył się wydaniem wyroku śmierci i ścięciem przywódcy pospółstwa, Daniela Cybona, starszego cechu sukienników, chrześniaka Jana III Sobieskiego. Cybonowi udało się nawet wówczas opanować Wschowę, gdzie bronił się on przed oddziałami starosty wschowskiego, Rafała Leszczyńskiego. Wówczas to - w r. 1680 miały miejsce tumulty, podczas których tłum atakował zamek, siedzibę starosty, wyrządzając "*straszne crimina*". Mieszczanie obwinili o tumulty "*szalony populus*", pisząc w tej sprawie dwie petycje: do monarchy oraz do kanclerza wielkiego koronnego. Król udzielił im swej odpowiedzi, zakazując wszelkiej swawoli w mieście, a staroście nakazał wymierzenie surowych kar sprawcom rozruchów ⁶⁷.

3. Chłopi.

Kwestię chłopską częściowo już omówiłem w rozważaniach dotyczących wsi należących do Wschowy: Przyczyny Dolnej i Górnej ⁶⁹. W okresie międzywojennym, E. Kozłowski badając strukturę społeczną ludności wiejskiej w Wielkopolsce, pominął milczeniem kwestię położenia chłopstwa w ziemi wschowskiej. Stało się tak zapewne dlatego, ponieważ ziemia wschowska (z nielicznymi wyjątkami) nie weszła w skład odrodzonej Rzeczypospolitej ⁷⁰.

Wiele ciekawych spostrzeżeń na kwestię chłopską w ziemi wschowskiej przyniosły badania W. Dworzaczka, opublikowane w okresie powojennym. Mianowicie - wyjątkowy charakter w skali wielkopolskiej posiadała *libertacja*, dokonana 22 XI 1695 r. przed urzędem grodzkim kościańskim, przeprowadzona przez Melchiora Gurowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego i jego żonę, Krystynę. Uwolnili oni jednorazowo od poddaństwa wszystkich poddanych ze wsi: Trzebini i Piotrowic, położonych w ziemi wschowskiej. Z nazwiska zwolniono wówczas z poddaństwa 35 osób. Jednocześnie oboje małżonkowie tego samego dnia oblatowali w grodzie

kościąńskim kontrakt, zawarty z Krzysztofem Maćkiem, ławnikiem z Trzebini i Krzysztofem Libeltem, sołtysem z Piotrowic, jako reprezentantami uwolnionych z poddaństwa chłopów. Kontrakt zawierał warunki oczynszowania mieszkańców obu wsi. Jak to zaznaczył W. Dworzaczek, był to wówczas niewątpliwie pierwszy w Wielkopolsce, a może nawet w całej Rzeczypospolitej akt zwolnienia z poddaństwa, połączony z oczynszowaniem⁷¹.

Bliższe dane o rozmiarach renty feudalnej, świadczonej przez chłopów wschowskich w XVIII stuleciu zawierają dane źródłowe, opublikowane przez J. Deresiewicza. Przeważała tam renta odrobkowa (pańszczyzna), sięgająca 5 dni w tygodniu, choć np. w r. 1773 czterech kmieci ze wsi Łysiny od Wielkiego Czwartku do św. Marcina (11 XI) każdego roku pracowało nawet po 6 dni w tygodniu⁷².

Tab. 9. Rozmiar pańszczyzny we wsiach ziemi wschowskiej w XVIII stuleciu.

Data	Nazwa wsi	Wymiar pańszczyzny
1752	Dębowa Łęka	3 dni (chałupnicy)
1768	Długie Małe	"według zwyczaju"
1772	Ogrody	3 dni
1773	Łysiny	5 dni (kmiecie i zagrodnicy) ^a

^a Nie pracowano we czwartki, zaś 4 kmieci pracowało po 6 dni w tygodniu (w zimie po 5 dni).

Źródło: *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, wyd. J. Deresiewicz, t. I: *Województwo poznańskie*, Wrocław 1956.

W tym czasie świadczenie renty odrobkowej nie było już regułą na wsi wschowskiej. We wspomnianej już wsi Długie Małe, w r. 1768 poddani świadczyli przede wszystkim daniny w naturze: w zbożu i owocach, a także płacili czynsz właścicielom wsi. Natomiast w Dębowej Łęce w r. 1775, zgodnie z tendencją,

charakterystyczną dla epoki Oświecenia "wszyscy ludzie mają kontrakty i podług nich robocizny odprawiają, czynsze i daniny dają"⁷³.

Bywało wówczas i tak, że wolni chłopci ze wsi Przyczyny, należącej do Wschowy przenosili się do Wschowy, nabywając prawo miejskie. Tak np. dnia 28 II 1763 r. rajcy wschowsy potwierdzili "prawne urodzenie" dla niejakiego Bogumiła Hunninga, "włościanina wolnego" z Przyczyny⁷⁴. W jednym z rękopisów, sporządzonym w latach 1757-1796 znajdujemy wzmiankę o incydencie, polegającym na zabójstwie chłopca "niedaleko Wschowy". Prawdopodobnie sprawcą tego zabójstwa był parobek, mieszkaniec Przyczyny, podlegający jurysdykcji sądu miejskiego (ławniczego) Wschowy⁷⁵.

Na ogół jednak chłopci wschowsy, zarówno zamieszkali we wsiach należących do miasta, jak również w dobrach królewskich, cieszyli się lepszym położeniem, niż pozostali chłopci (z dóbr kościelnych i szlacheckich).

Przypisy

¹ S. Sterna-Wachowiak, *iw.*, s. 50-51.

² W. Dworzaczek, *Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*, PH, t. XLVII, 1956, s. 662; tenże, *Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572-1655*, RH, t. XXIII, 1957, s. 285 i n.; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *iw.*, s. 390.

³ L 1628-1632/1, s. 31; U. Piotrkowska, *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI w.*, RL, t. I, 1977, s. 213 i n.

⁴ L. Poluszewski, *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673-1676 (w:) Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice pod red. A. Wyczańskiego*, t. III, Warszawa 1983, s. 226 i n.; Kędelski, s. 76.

⁵ L. Poluszewski, *iw.*, s. 232 i n. Do stanu szlacheckiego zaliczono te osoby, "szlachetnie urodzone", które już ukończyły 10 rok życia i płaciły pogłównie. W samej Wschowie zamieszkiwało 4 szlachciców.

⁶ Tamże, s. 258.

⁷ Kędelski, s. 76.

- ⁸ DWp. t. I, s. 820.
- ⁹ E. Opaliński, *iw.*, s. 18, 22-23. W r. 1628 dochód starostwa wschowskiego wynosił 1812 florenów.
- ¹⁰ Tamże, s. 46.
- ¹¹ W. Dworzaczek, *Schlichtingowie w Polsce. Szkic genealogiczno-historyczny*, Warszawa 1938, s. 9 i n. Jan Schlichting zmarł na przełomie lat 1657/8, tamże, s. 71.
- ¹² DWp. t. I, s. 700-701.
- ¹³ S. Sterna-Wachowiak, *iw.*, s. 47.
- ¹⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *iw.*, s. 109, 113, 115. Do miast II kategorii zaliczono te miasta, które utrzymywały najdalsze kontakty w promieniu 450 km z przybliżonym obszarem oddziaływania 7000-15000 km².
- ¹⁵ *Corpus iuris Polonici*, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, t. III, s. 597-598.
- ¹⁶ *Kościan rzemiosłem stal*. Opracowanie zbiorowe pod red. H. Florowski, Kościan 1974, s. 11. W r. 1580 kolejność miast woj. poznańskiego wg taryfy opłaconego szosu wyglądała następująco: 1) Poznań 1400 zł, 2) Wschowa 243 zł, 3) Kalisz 230 zł, 4) Słupca 96 zł, tamże, s. 11-12.
- ¹⁷ S. Weyman, *Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, RDSiG, t. XVIII, 1956, s. 65-66.
- ¹⁸ VL, t. III, f. 711.
- ¹⁹ VL, t. VII, f. 83. W Wielkopolsce obok Wschowy były to: Piotrków, Poznań i Kalisz.
- ²⁰ VL, t. VIII, f. 133: "...dla jego wymiaru sprawiedliwego następująca czy się klasyfikacja: miasto Warszawa lmo miasta większe są Kraków, Poznań i Wschowa".
- ²¹ Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII w.)*, CPH, t. VIII, 1956, z. 2, s. 260, 264.
- ²² Joneman, k. 13.
- ²³ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, wyd. M. Dogiel, t. IV, Wilno 1764, nr 110.
- ²⁴ M. Biskup, *Rola miast w reprezentacji stanowej Królestwa Polskiego i Prus Krzyżackich w XIV i XV wieku*, CPH, t. XXX, 1978, z. 1, s. 94. W zamian za poparcie kandydatury królewicza Władysława, miasta domagały się poszanowania ich praw i swobód. Według poglądów T. Silnickiego, *Prawo elekcji królów w dobie jagiellońskiej*, Lwów 1913, s. 18-19, uznano wówczas przejściowo, że miasta są uprawnione do współdecydowania o sukcesji tronu.

Oryginał aktu hołdowniczego Wschowy z r. 1425 znajduje się w AGAD, dp. nr 523.

²⁵ M. Biskup, *iw.*, s. 95. Zob. też: *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XII: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. II, wyd. A. Lewicki, nr 222. Wspomniany dokument z r. 1434 wymienia też rajców wschowskich: "...Wschowensis [...] civitatum, consules, etc."

²⁶ VL, t. VIII, f. 303: "...nec non civitatum [...] Vschoviensis".

²⁷ Joneman, k. 21v.

²⁸ Korcz, s. 14.

²⁹ SG, t. XIV, s. 64.

³⁰ Zob. np. AGAD, dp. nr 3031 (r. 1694). Ów dokument dotyczył niejkiej Elżbiety, z domu Schumeninn, córki Jana, włościana z Przyczyny Górnej, wsi należącej do Wschowy.

³¹ AGAD, dp. nr 3390. 16 I 1670 r. Michał Korybut Wiśniowiecki potwierdził "dobre urodzenie" rzemieślnika wschowskiego, Jana Zamflebena.

³² AGAD, dp. nr 3025 (dokument z 29 X 1725 r.).

³³ G. Wróblewska, *iw.*, s. 460.

³⁴ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. II, Warszawa 1897, s. 346-348. W przypadku nieposłuszeństwa ze strony plebsu, wschowski sąd ławniczy stosował karę publicznych robót przy taczkach w wymiarze 6-12 tygodni.

³⁵ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 38-39.

³⁶ Wuttke, nr 100, 232.

³⁷ Tamże, nr 131.

³⁸ Wuttke, nr 249; W. Jezierski, *Powiat kościański. Rzecz dla szkoły i ludu osnuta na materiale źródłowym i urzędowym*, Kościan 1927, s. 50.

³⁹ BOssol., rps 13725, k. 1-4.

⁴⁰ Wąsicki, s. 44.

⁴¹ I. Baranowski, *iw.*, s. 124; J. Sobczak, *Szkolnictwo wschowskie w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, RL, t. VI, 1982, s. 125 i n.

⁴² L 1564-1565, s. XXXI. Lustracja królewskich ziem z lat 1564/1565 nie objęła pogranicznych starostw wielkopolskich, w tym starostwa wschowskiego.

⁴³ H. Rutkowski, *Podatek "koronacja" w Polsce na początku XVI wieku (w:) Studia historyczne Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 1967, s. 29 i n.

- ⁴⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 141 i n.
- ⁴⁵ L 1628-1632/1, s. 31. Podstawą tej lustracji była konstytucja sejmowa z 23 XI 1627 r., która wyznaczyła 5 trzyosobowych komisji do przeprowadzenia lustracji m.in. na obszarze Wielkopolski, VL, t. III, f. 552-553 (art. 28).
- ⁴⁶ VL, t. II, f. 1604 (art. 17). W r. 1628 ogólna suma dochodów starostwa wschowskiego wynosiła 2238/18 florenów, z czego kwota 381/6 florenów przypadała od wsi, będących własnością konwentu głogowskiego.
- ⁴⁷ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 141.
- ⁴⁸ Tamże, s. 155.
- ⁴⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840, nr 129: "Wschowa XX pedites".
- ⁵⁰ *Archiwum Komisji Historycznej AU*, t. III: C. Biernacki, *Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną roku 1521 dostarczonych*, Kraków 1886, s. 4-6; Moritz Geschichte, s. 231.
- ⁵¹ L 1628-1632/1, s. 30. Ze względu na pograniczne położenie Wschowy, lustratorzy w r. 1628 zalecili usypanie wałów wokół miasta, licząc na pokrycie tych wydatków ze skarbu koronnego. W tym okresie Wschowa płaciła też kontrybucję na rzecz lisowczyków.
- ⁵² L 1659-1665/1, s. 13. W r. 1659 czynsz z miasta i przedmieść wynosił 96 florenów, z jatki na rzecz zamku 5 florenów, cło zamkowe z targowym rocznie 600 florenów.
- ⁵³ VL, t. IV, f. 622: "Wschowa iż też jest na pograniczu, dla lepszego bezpieczeństwa piechoty najwięcej sześćdziesiąt pro praesidio trzymać będzie, którzy pod Urodzonego Starosty tamecznego mają być komendą, którym to miasto powinno obmyślać zapłatę..."
- ⁵⁴ VL, t. V, f. 340.
- ⁵⁵ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 152.
- ⁵⁶ VL, t. V, f. 120.
- ⁵⁷ Tamże, f. 370.
- ⁵⁸ Wuttke, nr 244.
- ⁵⁹ BCzart., rps 1376, k. 312.
- ⁶⁰ J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 144 i n.
- ⁶¹ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 123, 138.
- ⁶² J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 146.
- ⁶³ Dworzaczkowa, s. 3.
- ⁶⁴ WAP ZG MW t. 11, k. 128 (kopiariusz przywilejów miejskich Wschowy).

⁶⁵ APP, Gr. t. 27, k. 89v-90: "Každy rok mieli z osoba porachowany dobrze, jako to pospolicie w tych niemieckich miastach umieją, że porządni są w tych rachunkach".

⁶⁶ G. Wróblewska, *iw.*, s. 456.

⁶⁷ BCzart., rps 1669, k. 241-245.

⁶⁸ BK, rps 1838, k. 1-13; Joneman, k. 21 i n.

⁶⁹ Według Taryfy ludności z r. 1789, w Przyczynie Dolnej i Górnej, wśród chłopów występowali: gospodarze-rolnicy (902), czynszownicy-chałupnicy (582), komornicy (296), BKUL, rps 74, k. 206.

⁷⁰ E. Kozłowski, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Poznań 1928 (w sąsiednim powiecie kościańskim przeważały wówczas gospodarstwa o powierzchni jednego łanu), tamże, s. 63-64.

⁷¹ W. Dworzaczek, *"Dobrowolne" poddaństwo chłopów*, Warszawa 1952, s. 32-34.

⁷² *Materiały do dziejów chłopstwa wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, wyd. J. Deresiewicz, t. I: *Województwo poznańskie*, Wrocław 1956, s. 450-451.

⁷³ Tamże, s. 436-438, 454.

⁷⁴ AGAD, dp. nr 3030.

⁷⁵ BOssol., rps 14262, k. 543-544.

GOSPODARKA WSCHOWY I ZIEMI WSCHOWSKIEJ

1. Rzemiosło. Korporacje cechowe.

Już w okresie lokacyjnym (przełom XIII i XIV stulecia), Wschowa stawała się znaczącym ośrodkiem rzemiosła w Wielkopolsce. Wspomniany przywilej książęcy z r. 1310 potwierdził ten fakt, przyczyniając się do zakładania nowych warsztatów w obrębie miasta. Znacząca ta problematyka, przedwcześnie i tragicznie zmarły, G. J. Rolbiecki zauważył, że zasadnicze znaczenie dla rozwoju wschowskiego rzemiosła posiadał generalny przywilej Kazimierza Wielkiego z 13 V 1349 r., potwierdzający prawo magdeburskie Wschowy oraz wszystkie wcześniejsze przywileje¹.

We Wschowie - stopniowo aż po XVIII stulecie - rozwijało się w formie prawnej i zwyczajowej prawo cechowe, określone przez G. J. Rolbieckiego mianem "prawa przemysłowego". Ten system prawny tworzyły: 1) normy rangi najwyższej (edykty królewskie), 2) normy o charakterze lokalnym (*wilkierze* rady miejskiej), 3) statuty wewnątrzcechowe. Prawo to posiadało w pewnym sensie charakter precedensowy, ponieważ było ono tworzone również przez orzecznictwo sądów (zwłaszcza miejskich) oraz w drodze umów prywatnoprawnych, zawieranych między poszczególnymi cechami oraz między cechami i innymi podmiotami². Pod względem ilości i jakości norm prawa cechowego Wschowa wyróżniała się zarówno w skali Wielkopolski, jak też reszty kraju. Od drugiej połowy XVI w. wzory norm prawa cechowego (statutów cechowych i związków czeladników) aż 16 razy posłużyły jako wzór innym miastom wielkopolskim³. Warto tu wspomnieć, że statuty cechów kościańskich (np. kowali) oparto na statutach cechów wschowskich⁴.

Pierwszy znany przywilej cechowy we Wschowie pochodzi z r. 1493. Był to przywilej wydany dla cechu sukienników, najważniejszego i najbardziej wpływowego cechu w mieście. Cech sukienników otrzymał swój statut w r. 1520. Kolejny przywilej

dla cechu sukienników wydał król Jan Kazimierz w r. 1649⁵. Sukiennicy wschowscy już w r. 1494 - po kościańskich (r. 1472) - otrzymali znak ochronny na swe wyroby. Również pozostałe cechy wschowskie posiadały własne statuty nadane im - jako cechom miasta królewskiego - w drodze edyktów monarszych. Tak np. piekarze wschowscy od r. 1520 cieszyli się statutem, nadanym przez Zygmunta I⁶. Niektóre cechy wschowskie: rzeźników, piekarzy, garbarzy i szewców wprowadziły *numerus clausus* wobec nowych członków, co nie zawsze było rygorystycznie przestrzegane. Liczba piekarzy i rzeźników w mieście nie powinna przekroczyć 30 osób, zaś garbarzy i szewców - 36 osób⁷. Do dziś zachowały się niektóre przekazy źródłowe, świadczące o prężności wschowskiego rzemiosła⁸.

We Wschowie zdarzały się również konflikty między miejscowym starostą czy magistratem a rzemiosłem. Taki spór cechów i pospólstwa ze starostą, Piotrem Górskim z Miłosławia miał miejsce w latach 1518-1519. Wybuchł on na tle nieuznawania przez miasto i cechy kompetencji sądowych starosty. Konflikt ten został zażegnany przeprosinami starosty ze strony starszych cechów⁹. Z kolei starostowie wschowscy wykorzystywali spory między miejscowym magistratem a cechami, jak o tym świadczy pismo starosty z r. 1766, adresowane do cechu piwowarów, będącego wówczas w konflikcie z radą miejską¹⁰.

Często również rada miejska drobiazgowo ingerowała w wewnętrzne sprawy cechów. Tak np. w r. 1717, na podstawie zeznań dwóch mistrzów - rzemieślników wystawiła ona świadectwo stwierdzające, że niejaki Henryk Friedrich ukończył termin¹¹. Cechy podlegały nadzorowi rady wschowskiej także w okresie działalności KDP. Działalność cechów nadzorowała wówczas mieszana, ośmioosobowa komisja, składająca się z 4 rajców i 4 ławników. Wybory starszych i podstarszych cechowych odbywały się we Wschowie co 3 lata, w tydzień po elekcji wójta sądowego. Członkowie poszczególnych cechów przedstawiali magistratowi po dwóch kandydatów (jednego z nich rada zatwierdzała na stanowisku starszego, drugiego na stanowisku podstarszego cechu)¹².

Jednak w praktyce zarówno władze starościńskie, jak również miejskie Wschowy musiały się liczyć z opinią cechów, a zwłaszcza

cza z cechem sukienników. Według opinii A. Mączaka, szczególnie w XVII stuleciu Wschowa mogła być nawet największym ośrodkiem sukienniczym w całej ówczesnej Polsce¹³. Terminowanie w cechu sukienniczym we Wschowie - ze względu na rzetelność produkcji - wynosiło czasem dłużej niż 3-4 lata, a czas pracy w cechu wschowskim mógł w tym okresie sięgać do 15 godzin dziennie: od 4 rano do 19 wieczorem. We Wschowie i w pobliskim Rawiczu okres obowiązkowej wędrówki czeladnika przed dostąpieniem godności mistrza skrócono do roku (z możliwością zastąpienia wędrówki opłatą na rzecz cechu). Chodziło o to, aby wschowscy czeladnicy powracali do miasta i zasilali miejscowe rękodzielnictwo. We Wschowie każdy członek cechu - począwszy od XVII stulecia - musiał pochodzić z "prawego łoża", czyli z legalnego małżeństwa¹⁴.

W latach trzydziestych XVII w. we Wschowie działał Mikołaj Bacaralli, włoski sukiennik, wykazywany w rejestrach jako "nowy mieszczanin wschowski" (mieszkaniec Nowego Miasta Wschowy). Na prowadzenie swej działalności, w r. 1635 uzyskał nawet przywilej króla Władysława IV¹⁵.

Oprócz cechu sukienników, produkującego głównie na eksport (już w XV w. sukna wschowskie wywożono do Lwowa, a następnie dalej na wschód), we Wschowie działały również inne cechy. W XVI w. w mieście istniał np. cech złotników. Miał on wysoką i samodzielną pozycję. Rozwijało się tam także bednarstwo, kołodziejstwo i stolarstwo, zaś w r. 1569 powstał cech czapników¹⁶. Według ustaleń W. Kuli, we Wschowie w latach osiemdziesiątych XVIII w. na jeden zakład (mistrza) przypadało średnio 0,3 pracownika najemnego. W owym czasie drobni rzemieślnicy, obywający się bez pracy najemnej, stanowili dość liczną grupę (83 rzemieślników), a dalszych 33 rzemieślników nie posiadało w ogóle swoich warsztatów, zarabiając na życie z dorywczej pracy najemnej¹⁷. Tuż przed wkroczeniem Prus, w r. 1793, Wschowę zaliczono do I grupy ośrodków tkackich Wielkopolski (200 sukienników) i do II grupy ośrodków płóciennictwa (45 płócienników)¹⁸.

Należy jeszcze rozważyć dwie kwestie. Pierwszą z nich jest kwestia rozwoju rzemiosła w Nowej Wschowie. W r. 1638 król

Władysław IV pozwolił, aby mieszkańców Nowego Miasta przyjmować do cechów w Starej Wschowie - o ile odpowiadają oni warunkom, ustalonym w statutach cechowych. Jednak już wkrótce potem - w r. 1642 - monarcha wydał edykt, zezwalający Nowemu Miastu na zakładanie własnych cechów¹⁹.

Drugą, nieporównywalnie ważniejszą kwestią był - u schyłku istnienia dawnej Rzeczypospolitej - spór o zakres autonomii władz cechowych. Był on również ściśle związany z pojęciem konkurencji i wolności gospodarczej. Otóż we Wschowie w latach 1788-1790 toczył się ostry spór między starszyzną cechową a Samuelem Gottliebem Rohrmannem. Zamierzał on założyć we Wschowie garbarnię "na wzór angielski", lecz miejscowy cech odmawiał mu zgody, obawiając się utraty monopolu. Rohrmanna poparł jednak starosta wschowski, Antoni Kwilecki oraz Rada Nieustająca. Cech jednak nie ustępował, podrywając autorytet Rohrmanna. Cech miał tu za sojusznika wschowski magistrat, kierując sprawę do *asesorii* warszawskiej. Cała sprawa dotarła zresztą aż do marszałka Sejmu Wielkiego, Stanisława Małachowskiego oraz do Franciszka Bursa, "plenipotenta miast prowincji wielkopolskiej". Na mocy wyroku sądu ławniczego Wschowy z 7 I 1790 r., garbarnia Rohrmanna miała być opieczetowana aż do wydania werdyktu przez sąd asesorski. Ostatecznie cech wyraził zgodę, aby Rohrmann miał dostęp do garbarni, chroniąc skóry od zepsucia²⁰.

Jednak Rada Nieustająca wydała stosowną instrukcję, ogłaszając ją w "*Zbiorze rezolucji*", tak aby oddziaływała na stosunki cechowe w innych miastach Polski (poza Wschową). Instrukcja: 1) znosiła *numerus clausus* w cechach wschowskich, 2) każdy mający odpowiednie kwalifikacje miał być przyjęty do cechu (decydował o tym nie cech, lecz magistrat wschowski, z prawem apelacji do starosty, a następnie do Departamentu Policji Rady Nieustającej), 3) wewnętrzne prawa (statuty) cechowe nie mogły uniemożliwiać nikomu prowadzenia rzemiosła, 4) synowie mieszczan wschowskich tracili dotychczasowe pierwszeństwo w przyjmowaniu do cechów, 5) dotychczasowe wysokie opłaty cechowe zostały zniesione, bądź zmniejszone. Finanse cechów poddano kontroli władz państwowych (starosty i Departamentu Policji). In-

strukcja Rady Nieustającej, wydana już 18 XI 1785 r. umożliwiła w końcu Rohrmannowi prowadzenie własnej garbarni ²¹.

Tab. 10. Rozwój rzemiosła wschowskiego w XVI-XVIII stuleciu.

Data	Ilość mistrzów ogółem	w tym	
		sukienników	plócienników
1528	370	-	-
1628	578	204	25
1634/5	476	230	-
1781	584 ^a	144 ^b	-
1792/3	-	200 ^c	45

- brak dokładnych danych

^aPonadto według danych KDP występował: 1 zakład złota malarskiego i 1 fabryka świec woskowych, łącznie 63 zawody (w Poznaniu - 59), skupione w 32 cechach.

^b Dane z r. 1785 (r. 1788 - 149 sukienników).

^c Według danych Komisji Policji, sukiennicy dysponowali 180 warsztatami (ponadto odnotowano 117 tkaczy i 80 krosen).

Źródła: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. II, Warszawa 1897; G. J. Rolbiecki, *Prawo przemysłowe miasta Wschowy w XVII w.*, Poznań 1951; A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV-XVII wieku*, Warszawa 1955; W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, cz. III: 1780-1795, Warszawa 1956; J. Wąsicki, *Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793-1815*, Zielona Góra 1960; W. Korcz, *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra 1973.

Tab. 11. Ilość młynów wschowskich poruszanych energią wiatru (XVI-XVIII w.).

Data	Ilość młynów
1582	51
1600	70
1709	101
1793	89

Źródła: J. Wąsicki, *Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793-1815*, Zielona Góra 1960; W. Korcz, *Wschowa. Miasto i powiat*, Zielona Góra 1973.

2. Handel.

Jako ważny, pograniczny ośrodek, leżący przy głównym szlaku komunikacyjnym, wiodącym z Wielkopolski na Śląsk, Wschowa już od średniowiecza była centrum handlowym, zwłaszcza w zakresie handlu wołami, skórami i tekstyliami. Na mocy przywileju króla Zygmunta I z 17 II 1513 r. Wschowa otrzymała przywilej "wolnicy", tj. wolnego (pospólnego) targu według formuły: forum liberum sive commune. We Wschowie przywilej monarszy dotyczył handlu mięsem w czwartki każdego tygodnia²². Ów przywilej polegał, na tym, że każdy w wyznaczonym dniu mógł swobodnie sprzedawać i kupować określony towar (również osoby nie będące mieszkańcami danego miasta). Od r. 1649 we Wschowie odbywały się regularnie targi sukiennicze - najpierw w niedziele, a następnie w soboty²³. Odbywały się również dwa jarmarki połączone ze spędem oraz dwa targi: poniedziałkowy i czwartkowy²⁴.

Szczególne obostrzenia obowiązywały jednak w zakresie handlu suknem, podstawowym produktem wschowskim. Wschowscy sukiennicy w petycji do monarchy w r. 1523 zastrzegli sobie, że nikt nie ma prawa kupować na miejscowym targu wełny w celu odsprzedawania jej, z wyjątkiem dni jarmarcznych. We Wschowie obcym kupcom nie było wolno sprzedawać sukien w tych

kolorach, które były specjalnością Wschowy, chyba, że sami oferowali lepsze gatunki²⁵. Kupcy wschowscy prowadzili ożywioną działalność w całej Polsce. Nawet w księgach grodzkich w Nowym Korczynie (Małopolska), znajdujemy pod datą r. 1663 oblatę dekretu dotyczącego kupców ze Wschowy²⁶.

Według "Taryfy ludności" z r. 1789, wśród mieszczaństwa wschowskiego było 38 kupców (handlarzy) oraz - poza rzemieślnikami - 277 "fabrykantów" i 88 karczmarzy. Dane te z pewnością nie dotyczyły jedynie samego miasta, lecz całej ziemi wschowskiej²⁷.

Rozwojowi handlu we Wschowie pod koniec istnienia przedrozbiorowej Rzeczypospolitej sprzyjała dobra sieć drogowa. Według urzędowego wykazu, pochodzącego z r. 1786 Wschowa leżała na trasie pocztowym, biegnącym z Poznania²⁸. Główny szlak handlowy, prowadzący przez miasto był zawsze przejezdny za sprawą mieszkańców wsi Przyczyny (Dolnej i Górnej). Płacili oni niższe podymne, lecz w zamian dostarczali corocznie Wschowie 100 zaprzęgów do brukowania dróg²⁹.

3. Instytucje finansowe.

Do instytucji finansowych położonych w obrębie miasta oraz w okolicach Wschowy należy zaliczyć: 1) mennicę miejską, 2) komorę celną wraz ze strażnicami.

I. Wschowianie bili własną monetę przynajmniej od około r. 1325. Od znanego przywileju króla Jagiełły z r. 1404 mieszkańcy miasta mogli nadal bić monetę, lecz z królewskim znakiem. W latach 1513, 1520 i 1523 król Zygmunt I udzielił miastu przywilejów mennicznych. We Wschowie bito *tymfy*, wywodzące się od nazwiska niemieckiego mincerza, Andrzeja Tymfa³⁰.

Natomiast począwszy od kolejnego przywileju Zygmunta I (r. 1525), miasto mogło wybijać kwartniki. Pierwsze monety wschowskie pochodzą z lat 1551-1562 z literami: C. W. F. - "*Civitas Wschowa Fraustadt*". Wazowie na tronie polskim potwierdzili przywileje menniczne miasta. Mennica wschowska została zamknięta w r. 1662, lecz jeszcze w r. 1663 w mieście bito mone-

ty. Ostatecznie przywilej menniczny odebrał Wschowie król August II w r. 1728³¹.

II. W edykcie i mandacie królewskim z r. 1513 jest wymieniona Wschowa, jako jedna z głównych komór celnych Wielkopolski. Według tegoż edyktu, komora wschowska leżała na szlaku Gdańsk-Głogów (w Górcie Miejskiej i Krobi znajdowały się strażnice celne). Ponadto komory celne znajdowały się w Radomicku i Święciechowej. Owa droga Gdańsk-Poznań-Głogów (w opisie pochodzącym z XVI stulecia), wpadała do miasta przez Bramę Polską (obok Polskiego Przedmieścia), zaś wychodziła przez Bramę Głogowską³². W aktach podkanclerskich z r. 1518 zachowała się wzmianka o Bernardzie Rusieckim, celniku wschowskim³³. Pod datą r. 1535 znajdujemy wzmiankę o tym, że we Wschowie istniało cło na sól saksońską, które było pobierane przez miasto "*qui per dictum civitatem ducitur*", zaś czwarta część dochodów z cła była przeznaczona do użytku Piotra Górki, starosty wschowskiego i kasztelana nakielskiego³⁴.

Bywało, że kupcy, chcąc ułatwić sobie wolny przejazd przez wschowską komorę celną, pobili strażnika, otwierając tym samym wolną drogę - aż do czasu wyzdrowienia strażnika (taka sytuacja trwała nawet przez 2 tygodnie)³⁵.

Sejm warszawski za panowania Władysława IV podjął uchwałę w r. 1643, wyznaczając komisję do zbadania niektórych spraw podatkowo-celnych Rzeczypospolitej. Komisja przedłożyła sejmowi walnemu sprawozdanie, z którego wynika w ust. 6 i 7, że wśród komór celnych Wielkopolski, komora wschowska należała do "komór z dawna postawionych"³⁶.

Przypisy

¹ Wp. t. II, nr 1282.

² Rolbiecki, s. 9.

³ E. Borkowska-Bagińska, *Cechowe prawo gospodarcze w miastach Wielkopolski w XVII wieku*, Poznań 1977, s. 33-35. Na ogół statuty cechów wschowskich gwarantowały wyłączność tych cechów w promieniu 1 mili od miasta, tamże, s. 17.

⁴ Kościan rzemiosłem stał, s. 206.

⁵ L 1659-1665/1, s. 11-12. Lustratorzy królewscy dostrzegli wówczas istnienie we Wschowie następujących cechów (poza sukienniczym): bednarskiego, kowalskiego, krawieckiego, kuśnierskiego, piekarskiego, płócienniczego, postrzygackiego, rzeźnickiego, szewskiego, szynkownego i ślusarskiego. Ponadto istniała "fraternitas młynarzów wiatrakowych wschowskich".

⁶ Wuttke, nr 79.

⁷ Wąsiecki, s. 45.

⁸ Zob. np. BOssol., rps 14262, k. 15-20 (kwartalne rachunki kasy cechowej z lat 1724-1732), k. 25-28 (pochodząca z r. 1766 obłata przywileju Władysława IV, wydane w r. 1634 dla sukienników na dzierżawę foluszu).

⁹ Korcz, s. 14.

¹⁰ AGAD, dp. nr 3244. Ostatnim przedrozbiorowym burmistrzem Wschowy był Karol Greiffenhagen.

¹¹ AGAD, dp. nr 3023.

¹² J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 149. Jak wiadomo, 5 XI 1781 r. KDP wydała statut cechowy dla Wschowy, liczący 60 artykułów, tamże, s. 152. Zob. też: Rolbiecki, s. 40, 43. Statut nadany przez KDP obowiązywał aż do zaboru Wschowy przez Prusy. Jedynie bractwo kupieckie zachowało odrębny statut.

¹³ A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV-XVII wieku*, Warszawa 1955, s. 267. We Wschowie w r. 1634 zanotowano aż 230 zakładów sukienniczych (najwięcej na obszarze województw: poznańskiego i kaliskiego, czyli w skali Wielkopolski właściwej). Surowiec do produkcji dostarczały folwarki z hodowlą owiec (w r. 1579 w ziemi wschowskiej hodowano 2037 owiec).

¹⁴ A. Mączak, *iw.*, s. 119 i n. We Wschowie - w XVI i XVII w. czeladnicy byli niezłe zorganizowani, posiadając własne bractwo i szpital, tamże, 122-123.

¹⁵ APP, Gr. t. 122, k. 7, 181.

¹⁶ I. Baranowski, *Przemysł polski w XVI wieku*, Warszawa 1919, s. 62 i n.

¹⁷ W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, cz. III: 1780-1795, Warszawa 1956, s. 601-602. Zob. też: A. Wyrobisz, *Typy funkcjonalne miast polskich w XVI-XVIII w.*, PH, t. LXXII, 1981, z. 1, s. 33.

¹⁸ DWp. t. I, s. 831, 833.

¹⁹ Rolbiecki, s. 3. O ile w XVII stuleciu uprawnienia mieszkańców Nowej Wschowy były ograniczone, o tyle Wettyni, którzy ze względów politycznych sprzyjali miastu, przywrócili Nowej Wschowie (w latach 1698 i 1739) pełnię praw miejskich.

²⁰ Korcz, s. 29-33. Chodziło w tym sporze o to, że ojciec Rohrmanna, miejscowy ławnik, należał do cechu szewców i garbarzy, lecz nie mógł wykonywać zawodu ze względu na zły stan zdrowia. Natomiast młody Rohrmann był starannie wykształcony, lecz nie należał do cechu.

²¹ J. Michalski, *Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta*, PH, t. XLV, 1954, s. 636 i n.

²² MRPS IV/1, nr 1911.

²³ M. Haubrichówna, *Wolnice czyli wolne targi w miastach polskich do początków XVII wieku*, RDSiG, t. IV, 1935, s. 37, 53.

²⁴ Wąsicki, s. 46. W r. 1793 we Wschowie były 2 prywatne browary i 1 starościński.

²⁵ I. Baranowski, *Przemysł polski*, s. 156-157. Zastrzeżenie z r. 1523 obowiązywało do r. 1551.

²⁶ BN, rps 6659, k. 23-24.

²⁷ BKUL, rps 74, k. 206.

²⁸ T. Korzon, *iw.*, t. II, s. 60.

²⁹ Wąsicki, s. 47.

³⁰ SG, t. XIV, s. 63-64.

³¹ Korcz, s. 75-79.

³² S. Weyman, *Ze studiów*, s. 205 i n.

³³ MRPS IV/2, nr 11405.

³⁴ Tamże, nr 17303.

³⁵ A. Mączak, *iw.*, s. 23.

³⁶ VL, t. IV, f. 79.

STOSUNKI NARODOWOŚCIOWE I WYZNANIOWE

1. Migracje. Kolonizacje niemieckie.

W samej Wschowie i w ziemi wschowskiej wystąpiły dwa etapy kolonizacji niemieckiej: I etap w okresie przedlokacyjnym i lokacyjnym (przełom XIII-XIV w.) oraz II etap, trwający przez XVI i XVII stulecie¹. W latach trzydziestych obecnego stulecia K. Tymieniecki zebrał interesujący materiał empiryczny dla 83 miast wielkopolskich, przedstawiający strukturę narodowościową mieszczaństwa Wielkopolski w XV stuleciu. Wynika z niego, że Wschowa, "ciążąca wówczas do Śląska" zajmowała wyjątkową pozycję. Był to - jak wiemy - okres stopniowej integracji ziemi wschowskiej z Wielkopolską. W wielkopolskich księgach sądowych mieszczanie wschowscy występowali wtedy dość rzadko (księgi wschowskie zachowały się do końca XV w.). Jednak ci, którzy się pojawili, nosili nazwiska lub przydomki niemieckie. W niedalekim Międzyrzeczu w tym samym okresie połowa mieszczan nosiła imiona niemieckie. Bliskość granicy śląskiej miała niewątpliwie wpływ na wzrost odsetka ludności pochodzenia niemieckiego².

W XVI w. - wraz z ożywionymi kontaktami gospodarczymi i wojnami religijnymi w Rzeszy - postępowała intensywna kolonizacja niemiecka Wschowy i okolic. Toteż w r. 1523 król Zygmunt I wydał przywilej, dopuszczający język niemiecki w czynnościach magistratu wschowskiego³. J. Dworzaczkowa trafnie zauważyła, że w XVI-XVII stuleciu polskość łączyła się we Wschowie ze stanem szlacheckim, zaś niemieckość z mieszczaństwem. Istniał więc lokalny wschowski partykularyzm, określany jako "partia" lub "Vaterland"⁴.

Około połowy XVI w. nasiliła się masowa migracja przez granicę śląskich mieszczan-rzemieślników, chłopów-olendrów oraz prześladowanych przez Habsburgów protestantów. Zdaniem A. Mączka właśnie z tego powodu w r. 1548 rozszerzono granice

miejskie Wschowy. W wyniku interwencji cesarskiej - prowadziło to bowiem do ubożenia miast na Śląsku habsburskim - Zygmunt III wydał edykt, datowany 27 VI 1629 r. Wspomniany edykt był oblatowany również w grodzie wschowskim. Zakazywał on starostom i magistratom miast królewskich bez specjalnego przyzwolenia i atestacji przyjmować zbiegów śląskich⁵. Ten zakaz - ze względów ekonomicznych - był powszechnie ignorowany. We Wschowie osiedlali się głównie sukiennicy-głogowianie. Ten rodzaj rzemiosła rozwijał się dynamicznie po obu stronach ówczesnej granicy polsko-śląskiej (po stronie polskiej - poza Wschową - w Lesznie, Kościanie i Międzyrzeczu, po stronie śląskiej - w Głogowie, Kożuchowie, Świebodzinie i Zielonej Górze). Przejściowo - w latach 1655/1656 - podcza najazdu szwedzkiego, część wschowian-Niemców udała się na krótko na Śląsk⁶.

Tab. 12. Przybysze narodowości niemieckiej we Wschowie w XVII-XVIII stuleciu.

Data	Ogółem	w tym	
		w mieście	pod miastem ^a
1630	481	146	335
1635	583	160	423
1783	681 ^b		

^a pod murami miasta

^b tylko sami posesjonaci wschowscy

Źródła: G. Wróblewska, *Miasta środkowego Nadodrza*, t. II, Zielona Góra 1960; J. Sobczak, *Działalność Komisji Dobrego Porządku we Wschowie*, "Rocznik Leszczyński", t. VIII, 1985.

W omawianym okresie często magistrat wschowski wystawiał różne dokumenty przybyszom z Niemiec. Tak np. 2 I 1784 r. rajcy wschowscy potwierdzili pochodzenie z legalnego związku małżeńskiego niejakiemu Christianowi Wuerce (Wuerku), synowi zagrodnika z Ober Harrnsdorf⁷. Wobec znacznego zniemczenia

inteligencji, rzemiosła i kupiectwa wschowskiego, w XVIII w. na dokumentach pojawiają się sformułowania w języku niemieckim: "auf Rathause", czyli "na ratuszu"⁸. Również ordynacja miejska KDP została przetłumaczona na język niemiecki, jako język przytaczającej większości mieszkańców Wschowy w drugiej połowie XVIII w.⁹.

2. Skład wyznaniowy ludności.

2.1. Pozycja Kościoła katolickiego.

Parafia wschowska pochodzi z przełomu XII-XIII w., zaś dekanat wschowski został utworzony w latach 1324-1370. Po włączeniu Wschowy do Polski, prawo patronatu w stosunku do fary wschowskiej przysługiwało monarsze. Od XIV stulecia Wschowa należała do archidiakonatu śremskiego, zwanego "średnim"¹⁰. Do czasu reformacji Wschowa obok Kościana należała - poza stołecznym Poznaniem - do największych ośrodków życia kościelnego w diecezji poznańskiej. W latach 1505 i 1510 wikariusz generalny poznański i oficjał Jan Górski, z powodu epidemii rezydowali przez jakiś czas we Wschowie. Po r. 1540 - wobec przechodzenia wschowian na protestantyzm - biskup poznański aby temu zapobiec, zamierzał erygować we Wschowie odrębny oficjałat. Nieco wcześniej, 29 X 1540 r. na prośbę wschowskiego magistratu, biskup przybył osobiście do Wschowy, nakazując regularne sprawowanie liturgii katolickiej¹¹.

W r. 1552 kościół wschowski zajęli innowiercy, a w r. 1560 nastąpiła konwersja 300 parafian. Jednak mimo postępów reformacji - według danych z r. 1564 - biskupowi poznańskiemu nadal przysługiwał wiadrunek od mieszczan wschowskich z Przyczyny i z innych gruntów miejskich¹². Miejscowy proboszcz, wygnany ze Wschowy, nie zaniechał jednak starań o zwrot kościoła parafialnego. Treść urzędowej korespondencji, pochodzącej z r. 1578 wskazuje, że biskup poznański żądał, aby instygator koronny pozwał magistrat wschowski "o plebania"¹³. Jeszcze w latach 1600-1604 tytularny proboszcz wschowski Maciej Grzembski pozywał miasto przed sądem grodzkim wscho-

wskim o zwrot kościoła oraz przeciwko elekcji władz miejskich. Utrzymywał bowiem, że uprawnienia magistratu wschowskiego, udzielone przez monarchę są warunkowe, uzależnione od poszanowania praw katolików wschowskich¹⁴. Kościół farny odzyskał w r. 1604 proboszcz Jan Krzycki, sekretarz królewski, zaś odtąd plebanami wschowskimi byli prawie wyłącznie Polacy¹⁵.

W XVII stuleciu żywioł katolicki we Wschowie był w znacznej mniejszości. W r. 1663 w mieście odnotowano zaledwie 70 katolików, a w r. 1685 "bardzo mało"¹⁶. Dopiero w r. 1732 odnowiono ordynację miejską, umożliwiając katolikom szerszy dostęp do stanowisk publicznych. Przed tą datą katolicy mieli trudności w dostępie do cechów wschowskich, a nawet zmuszano ich do zakupu ławek dla miejscowego zboru. Od r. 1732 obowiązywała we Wschowie zasada, że w radzie i ławie miejskiej musi zasiadać conajmniej dwóch katolików¹⁷.

Bardziej dokładne dane o strukturze organizacyjnej instytucji kościelnych, liczbie duchowieństwa i wiernych w ziemi wschowskiej pochodzą z drugiej połowy XVIII w. Dzięki systemowi metryk parafialnych, ilość katolików jest łatwiejsza do oszacowania niż ilość dysydentów czy żydów. W r. 1772 na terytorium ziemi wschowskiej było łącznie 16 parafii, w tym 12 należących do dekanatu wschowskiego (w tym - oprócz Wschowy - miasta: Leszno i Świeciechowa). Natomiast pozostałe 4 parafie (z miastem Szlichtyngową) należały do archiprezbiteriatu Sławy, stanowiącego część sąsiedniej diecezji wrocławskiej¹⁸. Tak więc w ziemi wschowskiej granice prawnopolityczne nie pokrywały się z granicami diecezji. Biorąc pod uwagę wszystkie parafie z ziemi wschowskiej w liczbie 16, należące do obu diecezji, przyjmując po 3 osoby duchowne na każdą parafię, otrzymujemy ogólną ilość około 50 księży diecezjalnych (nie licząc zakonnych) oraz około 20 duchownych innych wyznań¹⁹.

W omawianym zakresie w miastach ziemi wschowskiej liczba katolików nie przekraczała na ogół 25% ogółu ludności (wyjątkowo w Świeciechowej, stanowiącej własność cystersów przemęskich odsetek katolików dochodził do 85%). Natomiast we wsiach odsetek ludności katolickiej wahał się przeciętnie od 79 do 82%. Niższy odsetek katolików występował natomiast w dwóch wsiach,

będących we władaniu szlachty protestanckiej: w Dębowej Łęce (38,5%)²⁰ i w Osowej Sieni (19%)²¹.

Tab. 13. Odsetek katolików wśród wyznawców religii chrześcijańskich w ziemi wschowskiej w okresie przedrozbiorowym.

Miejscowość	odsetek w %
Wschowa	25,0 ^a
Święciechowa	99,6 ^b
Szlichtyngowa	6,2
Zaborowo	8,4

^a odsetek ten wahał się od 22,9 do 25%

^b własność cystersów

Źródło: M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII w.*, Rocznik Leszczyński, t. VIII, 1987.

Tab. 14. Ludność Wschowy według wyznań w r. 1793.

Nazwa wyznania	Ilość wyznawców	Odsetek w %
ewangelicko-augsbur.	3097	67,7
rzymskokatolickie	1049	22,9
mojżeszowe	418	9,1
ewangelicko-reform.	15	0,3

Źródło: J. Wąsicki, *Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793-1815*, Zielona Góra 1960.

2.2. Wyznania reformowane.

Wśród niemieckiego żywiołu mieszczańskiego Wschowy luteranizm zaczął się szerzyć już w latach dwudziestych XVI w.²². Pierwsze "antynowinkarskie" edykty Zygmunta I adresowane do starosty wschowskiego pochodzą z lat 1525, 1534 i 1540, lecz są one ogólnikowe w treści²³. Wschowa bowiem już od pierwszej połowy XVI w. mieściła się na obszarze oddziaływania reformacji na linii: Kalisz-Leszno-Poznań²⁴. Na ogół we wschodniej części ziemi wschowskiej (w okolicach Leszna) występowała bracia czescy, zaś w zachodniej części (w okolicach Wschowy) - luteranie. Ponadto na pograniczu wielkopolsko-lubuskim (w tym w okolicach Wschowy), w XVII-XVIII stuleciu liczne były inne wspólnoty reformowane (kalwinów i arian-braci polskich)²⁵.

Panowanie Stefana Batorego było szczytowym okresem reformacji w ziemi wschowskiej. W latach 1577-1578 na tle sporu o prezentowanego przez monarchę na probostwo wschowskie Macieja Grzembskiego, monarcha miał oświadczyć deputacji wschowian, że będzie on chronił wyznania reformowane wszędzie tam, gdzie występowały już w chwili jego koronacji (r. 1576)²⁶. W latach 1590-1595 wschowska gmina luterkańska liczyła około 6000 osób. Z 29 parafii tej części ówczesnego dekanatu wschowskiego, która leżała w granicach Rzeczypospolitej, 14 z pewnością dostało się w ręce protestantów, a w 8 były długie wakanse na probostwach²⁷. Od r. 1552 datuje się lista protestanckich pastorów we Wschowie od Joachima Weisshaupta), natomiast diakonów od r. 1561 (pierwszym z nich był znany jedynie z imienia Krzysztof). Ostatnim ze znanych kaznodziei wschowskich na progu kontrreformacji był Waleriusz Herberger, "polski Luter", działający w latach 1599-1627. W owym okresie Wschowę nazywano "miastem Herbergera"²⁸. Innym słynnym pastorem wschowskim był Samuel Fryderyk Lauterbach, autor *Historii Wschowy 1500-1700*, niosący chorą pociechę podczas wielkiej epidemii dżumy 1709/1710. Był on również seniorem generalnym luteran wielkopolskich²⁹.

W r. 1604 - wskutek konieczności oddania fary wschowskiej katolikom - miejscowi protestanci wzniesli zbor zwany "Żłobem Chrystusa" (*Kupplein Christi*) albo potocznie - *kryplą*, przebudo-

wany z dwóch domów i baszty Bramy Polskiej³⁰. Należy tu dodać, że wprawdzie Wschowa nie posiadała *ius reformandi* (jak miasta Prus Królewskich od r. 1557), to jednak rada miejska wspólnie ze starostą były uprawnione do mianowania niemieckich pastorów, głoszących protestantyzm³¹.

Jednak r. 1604 zapoczątkował we Wschowie działania kontrreformacji. Wówczas to - po czteroletnim sporze (1600-1604) - zwrócono katolikom farę wschowską, zaś plebanowi pola uprawne i 45 zł z tytułu dziesięcin³². W r. 1611 proboszcz wschowski, a zarazem kanonik kapituły poznańskiej, Jan Krzycki pozwał miasto do sądu grodzkiego. W drodze apelacji sprawa dotarła na wokandę trybunału Koronnego (z siedzibą dla Wielkopolski w Piotrkowie). Proboszczowi chodziło o to, że starsi cechów zabraniali swoim podwładnym uczęszczania na nabożeństwa katolickie, a magistrat tolerował ten stan rzeczy. Ostatecznie rajcy wschowscy nie poddali się jurysdykcji Trybunału uważając, że w myśl zasad prawa miejskiego (magdeburgskiego) władza miejska posiada pełną kompetencję w stosunku do mieszkańców³³.

Kolejni starostowie wschowscy: Rafał Leszczyński (1613-1616) i Sędziwój Ostroróg (1616-1621) byli innowiercami, toteż skutecznie powstrzymywali oni postępy kontrreformacji. Zdaniem J. Dworzaczkowej, dopiero po r. 1625 zwolennicy katolicyzmu umocnili swe pozycje w mieście. Lecz nawet w latach trzydziestych XVII w. oraz za panowania Władysława IV utrzymywała się w mieście względna tolerancja religijna³⁴. Wówczas to główna fala uchodźców, spowodowana wojną trzydziestoletnią, głównie protestanckich tkaczy śląskich zatrzymała się w pogranicznych miastach (Wschowa, Szlichtyngowa), podnosząc wprawdzie poziom gospodarki, przyczyniając się jednak do niekorzystnych zmian w strukturze etnicznej ludności³⁵.

Szereg niekorzystnych zmian dla protestantów - w tym także we Wschowie - przyniosły konstytucje sejmów walnych, począwszy od drugiej połowy XVII w. Tak np. konstytucja z r. 1668 wprowadziła zakaz apostazji³⁶, a konstytucja "sejmu niemego" z r. 1717 zakaz renowacji starych zborów i budowy nowych³⁷. Wyludnienie miasta w okresie wojny północnej i epidemii oraz osiedlenie we Wschowie jezuitów (r. 1720) spowodowało dopiero

zmianę układu sił na korzyść katolicyzmu, gdyż poprzednio magistrat stosował zasadę "*cuius regio, eius religio*" na rzecz dysydentów, zarządzając zborami i innymi urządzeniami kościelnymi. W zasadzie jednak działania kontrreformacji powiodły się we Wschowie tylko częściowo i pod tym względem Wschowa upodobniła się do miast Prus Królewskich³⁸. Jeszcze bowiem w r. 1739 magistrat wschowski protestował przeciwko Janowi Melchiorowi, proboszczowi wschowskiemu nie tylko w sprawie pobierania przez niego dochodów z miejskiej wsi Przyczyny, lecz również przeciwko wkraczaniu w kompetencje pastora ewangelickiego³⁹. Zaś z r. 1789 pochodzi wzmianka o licznych gospodźnikach-innowiercach, zasiedlających z korzyścią dla gospodarki pograniczne miasta wielkopolskie - w tym Wschowę⁴⁰.

O ile pod koniec XVI stulecia 26% szlachty wschowskiej przeszło na protestantyzm - o tyle w drugiej połowie XVII w. ten odsetek znacznie zmalał. Czołowym przedstawicielem nurtu reformacji wśród miejscowej szlachty był Andrzej Ossowski (1602/1603-1666), starosta wschowski, wywodzący się ze śląskiej rodziny Abstaczów. Jego ród już od pierwszej połowy XV w. był właścicielem majątków w Osowej Sieni. Dziad Andrzeja Ossowskiego, Jan Ossowski był pisarzem ziemskim wschowskim (zmarł w r. 1574). On to prawdopodobnie zamienił miejscowy kościół na zbór luterński, zaś jego syn, również Jan, sędzia ziemski wschowski, zmarły w r. 1616, pełnił funkcję jednego z seniorów luteranckich ziemi wschowskiej⁴¹. Andrzej Ossowski po ojcu odziedziczył Osową Sień i część Dębowej Łęki, pełniąc liczne ważne funkcje publiczne. Brał on m.in. udział w przygotowaniu toruńskiego dialogu wyznaniowego, zwanego *colloquium charitativum*, organizowanego z inicjatywy króla Władysława IV. Około połowy XVII w. pełnił funkcję świeckiego seniora generalnego wielkopolskiego kościoła ewangelicko-augsburskiego, wspólnie z podkomorzym poznańskim Stefanem Bojanowskim⁴².

Andrzej Ossowski położył szczególne zasługi na rzecz dysydenckich mieszczan Wschowy. W r. 1646 nie będąc jeszcze starostą wschowskim (był nim wówczas Hieronim Radomicki), wbrew konstytucji sejmowej z r. 1632, zakazującej urzędowania zborów w miastach królewskich⁴³, popierał luteran wschowskich

w staraniach o założenie własnej świątyni, narażając się nawet kanclerzowi wielkiemu koronnemu, Jerzemu Ossolińskiemu. Ostatecznie luteranie znaleźli schronienie w domu starościńskim, a jako pozwani przez plebana bronili się argumentem, że nie wybudowali żadnej świątyni, zaś w dni powszednie w domu starosty odbywają się zwykle czynności urzędowe⁴⁴.

W trosce o interesy wschowskich innowierców, Andrzej Ossowski za zgodą króla, nabył od swego poprzednika, Gajewskiego, starostwo wschowskie za kwotę 60 tys. zł, obejmując swój urząd 17 X 1650 r.⁴⁵. Będąc starostą nadal dbał zwłaszcza o mieszkańców Nowego Miasta, pełniąc zarazem funkcje duszpasterskie w gminie luteńskiej. Dla Nowej Wschowy uzyskał od monarchy w r. 1651 przywilej cechowy. W tym samym roku dokonał na rzecz "nowych wschowian" darowizny w postaci trzech domów: na plebanie, szkołę i szpital oraz gruntu na cmentarz. Pozwolił też Żydom osiedlać się wokół zamku, wbrew protestom mieszkańców Starej Wschowy⁴⁶. Ostatnią czynnością Ossowskiego jako starosty było oblatowanie w grodzie wschowskim w r. 1664 prywatnego dokumentu Jana Kazimierza z lat 1649/1650, zapowiadającego rozszerzenie swobody kultu religijnego innowierców⁴⁷.

Andrzej Ossowski był bezdzienny i obawiał się, że po jego śmierci spadek może przypaść dalekim krewnym-katolikom. Dlatego też już w r. 1660 sprzedał cały swój majątek ewangelikowi Piotrowi Żychlińskiemu, przybyszowi spod Konina. Ossowski kilkakrotnie jako szlachcic ścigał sędownie zbiegłych poddanych, lecz w oparciu o zasady religijne potępiał *ius vitae ac necis*. Wspomniany Żychliński był ostatnim szlachcicem-dysydentem, mającym zaufanie miejscowej szlachty⁴⁸.

Mimo iż wschowska gmina luteńska była autonomiczna, w latach 1645-1717 we Wschowie odbywały się konwenty (synody) wielkopolskich luteran, wybierających seniorów (zwierzchników) swego kościoła⁴⁹. Za panowania Wettynów na tronie polskim, w samej Wschowie położenie dysydentów uległo pogorszeniu na podstawie edyktów królewskich. W r. 1738 biskup poznański Krzysztof Szembek nałożył interdykt na wszystkie kościoły w dekanacie wschowskim, ponieważ pewien student-katolik zabił księdza. Był to jedynie pretekst do utrudniania i uniemożliwiania

sprawowania nabożeństw w zborach protestanckich⁵⁰. Jednak w dalszym ciągu Wschowa pozostawała głównym ośrodkiem luteranizmu w Wielkopolsce⁵¹.

Niejednokrotnie luteranie wielkopolscy podczas zajazdów wschowskich podnosili ważne kwestie społeczne. Oto w aktach grodzkich wschowskich pod datą 28 VII 1783 r. została oblatowana skarga pastorów luteńskich z okolic Wschowy, w której protestowali oni przeciwko pomniejszaniu przez szlachtę znaczenia "stanu trzeciego"⁵². Natomiast podczas zjazdu luteran we Wschowie, 3 II 1790 r. poruszono sprawę wysłania obserwatorów na Sejm Wielki w celu pilnowania interesów wspólnot dysydenckich⁵³.

2.3. Żydzi wschowscy.

W ostatnich latach ustrój wewnętrzny i strukturę wschowskiej wspólnoty żydowskiej obszernie opisał J. Sobczak. Toteż w tym miejscu zwrócę uwagę na kilka najważniejszych faktów, dotyczących ludności starozakonnej we Wschowie.

Same źródła dotyczące Żydów wschowskich są bogate, aczkolwiek rozproszone. O Żydach w mieście wspomina kronika miejscowego klasztoru bernardyńskiego, spisana w latach 1790-1803. Mieli oni mieszkać we Wschowie jeszcze przed reformacją. Pierwsze udokumentowane wiadomości na ten temat pochodzą z r. 1581. Wówczas to niejaki Simon, Żyd z pochodzenia osiedlił się na gruntach starościńskich. Począwszy od r. 1592 Żydzi zaczęli napływać do Wschowy, głównie z pobliskiego Głogowa, a pierwsza kolonia Żydów wschowskich nie przekraczała 150 osób. Rok 1592 oznacza początek gminy żydowskiej w mieście⁵⁴.

Jednak już 5 IV 1592 r. pisarz miejski wschowski udał się do monarchy w sprawie wydania edyktu nietolerancyjnego przeciw Żydom. Istotnie - 22 IV 1592 r. Zygmunt III wydał stosowny edykt, polecający staroście Wacławowi Kielczewskiemu usunięcie Żydów z miasta. Starosta - wbrew stanowisku magistratu i mieszczan wschowskich, obawiających się konkurencji - sprzyjał Żydom i nie miał zamiaru wykonać tego polecenia. Na skutek

nalegań rajców wschowskich, monarcha 3 VII 1592 r. wydał ponowny edykt nietolerancyjny. Zabraniał on Żydom budowy domostw w mieście i przeszkadzania wschowianom w prowadzeniu handlu. Lecz i tym razem starosta nie wykonał poleceń, zawartych w edyktach⁵⁵. Magistrat nie dał za wygraną i w r. 1593 pozwał Żydów przed sąd grodzki. Pozwani Żydzi podnieśli zarzut niewłaściwości sądu grodzkiego, uważając jako wyłączną kompetencję wojewody poznańskiego, powołując się przy tym na generalne przywileje dla swej grupy społecznej. W odpowiedzi magistrat stwierdził, że pierwszeństwo ma edykt nietolerancyjny. Sąd grodzki orzekł, że Żydzi mają opuścić miasto w ciągu 6 tygodni pod karą grzywny 120 marek. Król, jako właściciel Wschowy dwukrotnie w ciągu r. 1593 przyjął apelację Żydów, uchylając stosowanie wobec nich środków represyjnych⁵⁶.

Pod koniec października r. 1593 doszło we Wschowie do tygodniowych tumultów antyżydowskich. Po uporczywych naleganiach cechów, mieszczaństwa i magistratu wschowskiego, 7 XII 1594 r. sąd relacyjny pod przewodnictwem monarchy wydał wyrok, zobowiązujący Żydów do opuszczenia Wschowy w przeciągu pół roku⁵⁷. W uzasadnieniu wyroku podniesiono, że Żydzi nie mogą się powoływać na przywileje generalne, w przypadku osiedlania się w miastach, które nie były przez nich zasiedlone w chwili przywilejów. Ten prejudykat wschowski - według oceny J. Sobczaka - mógł mieć groźne następstwa także dla ogółu społeczności żydowskiej w całej Polsce⁵⁸. Rzeczywiście - w połowie r. 1595 - po oblatowaniu tegoż wyroku w grodzie wschowskim, Żydzi opuścili miasto, co stwierdziła specjalna komisja miejska. Przejściowo - do r. 1599 - część z nich udała się do pobliskiej Dębowej Łęki, gdzie korzystając z protekcji właściciela wsi, Jana Ossowskiego, trudnili się handlem. Większość Żydów wschowskich udała się do Leszna, a inni na Śląsk oraz na Litwę⁵⁹.

Te *edicta (privilegia) de non tolerandis Iudaeis* sprawiły, że po r. 1594 Żydzi zostali pozbawieni prawa zamieszkania w: 1) obrębie miasta, 2) w obu wsiach miejskich, 3) w jurdyce proboszczowskiej, jak również na gruntach dworskich, przylegających do miasta. Mimo tych obostrzeń, pojedyncze osoby narodowości żydowskiej przetrwały w mieście.

Z chwilą erygowania Nowej Wschowy osiedlili się w niej Żydzi, w r. 1642 prowadząc ogród i hodowlę owiec. W latach 1643 i 1644 uzyskali oni od króla Władysława IV zgodę na prowadzenie handlu⁶⁰. W prawdzie w r. 1659 Jan Kazimierz wydał edykt nietolerancyjny, lecz został on zignorowany⁶¹. W latach 1716-1721 starosta Antoni Mycielski potwierdził prawa Żydów w Nowej Wschowie. Sporo Żydów i nieruchomości żydowskich znajdowało się w Nowym Mieście także w drugiej połowie XVIII stulecia⁶².

Okres saski przyniósł stopniową poprawę położenia ludności żydowskiej w Starej Wschowie. W r. 1716 za zgodą magistratu gmina żydowska zatrudniła własnych rzeźników do uboju rytualnego. W latach dwudziestych XVIII w. Żydzi zaczęli ponownie osiedlać się w starej części miasta. W r. 1759 starosta wschowski, Franciszek Antoni Kwilecki w porozumieniu z oficjałem poznańskim zezwolił Żydom (wyznawcom religii mojżeszowej) na założenie we Wschowie własnego cmentarza (*kirkutu*), aby nie musieli grzebać swoich rodaków w Lesznie. W r. 1765 to prawo Żydów wschowskich potwierdził sam monarcha⁶³. W następnym - r. 1766 - Stanisław August Poniatowski wydał Żydom wschowskim list żelazny, chroniący ich przed szykanami magistratu⁶⁴.

Kiedy KDP rozpoczęła działalność we Wschowie, przedstawiciele ludności żydowskiej okazali jej 14 przywilejów z lat 1642-1769 (według J. Sobczaka tych przywilejów mogło być więcej)⁶⁵. Oficjalnie gmina żydowska z własnym rabinem występowała wówczas w Nowej Wschowie, lecz ludność chrześcijańska Starej Wschowy raczej tolerowała obecność Żydów. We Wschowie - jak to zaznaczył I. Baranowski - rozwój przemysłu i handlu sprzyjał większej otwartości wobec ludności żydowskiej na zasadzie ograniczonej tolerancji. Jak się wydaje, złagodzenie stanowiska władz wobec Żydów w XVIII stuleciu mogło wynikać z chęci szybkiej odbudowy gospodarki miejskiej po wielkiej epidemii z lat 1709/1710. Z czasem we Wschowie utrwaliła się zasada, że w przypadku poważnych zagrożeń, obywatele wszystkich wyznań mieli się solidarnie wspomagać i ratować⁶⁶. Mimo akceptacji tych zasad - od czasu do czasu dochodziło w mieście do spiek między ludnością chrześcijańską a żydowską⁶⁷.

W r. 1783, zgodnie z nakazem zawartym w konstytucji sejmowej z r. 1768 pt. *Warunek miast*⁶⁸, KDP opracowała Pakty dotyczące współdziałania ludności chrześcijańskiej i żydowskiej we Wschowie. Ich treść daleko wykraczała jednak poza ustalenia konstytucji z r. 1768 - i to na korzyść miejscowych Żydów. Pakty nabrały mocy prawnej po podpisaniu ich przez strony i zatwierdzeniu przez starostę (poprzednio status Żydów wschowskich regulowały dekrety starościńskie z lat 1721, 1758 i 1765). Pakty w 27 punktach regulowały przede wszystkim wewnętrzny ustrój gminy żydowskiej. Wybory rabina i starszych gminy musiał corocznie zatwierdzać starosta. Rabin ze starszymi posiadał jurysdykcję w stosunku do Żydów we wszystkich sprawach cywilnych i karnych. Orzeczenia sądu rabinackiego musiały zapaść w ciągu 10 dni od złożenia skargi (pozwu). Apelacje miały być kierowane do sądu: 1) ławniczego, 2) grodzkiego, a nawet zadwornego, jeśli wartość przedmiotu sporu przekraczała kwotę 60 tys. złp.⁶⁹ Starsi gminy mieli obowiązek raz w roku przedstawić staroście rachunki i rejestr mieszkańców gminy. Pod karą 100 grzywien ludność żydowska była zobowiązana do świadczeń na rzecz miasta i płacenia pogłównego, zaś Żydzi zawierający związek małżeński płacili 2 zł na odbudowę zamku wschowskiego⁷⁰.

W szczegółowych kwestiach gospodarczych zabroniono Żydom kupowania domów od chrześcijan. Jeśli Żyd sprzedawał domostwo, pozostałym mieszkańcom przysługiwało prawo pierwokupu. Mogli natomiast Żydzi nabywać puste nieruchomości i budować na nich domy, płacąc czynsz staroście. Wynajem lokali dla Żydów przez chrześcijan musiał być zawarty w formie pisemnej umowy, podpisanej przez strony i zatwierdzonej przez pisarza miejskiego. Ograniczono czas handlu Żydom (m.in. poprzez zakaz handlu w niedziele i święta). Nie mogli oni sprowadzać do miasta towarów, wytwarzanych we Wschowie. Mogli uprawiać jedynie te rodzaje rzemiosł, którymi nie zajmowali się chrześcijanie⁷¹.

W zakresie praw politycznych Żydów wschowskich Pakt ustalił, że mogli zamieszkiwać legalnie jedynie w Nowej Wschowie. Nie było dozwolone osiedlanie się w mieście Żydów spoza Wschowy. Miejscowy rabin nie mógł nikogo wykluczyć z gminy

żydowskiej bez zgody starosty. Według oceny J. Sobczaka te ograniczenia były poważne, ale niezbyt dotkliwe, mieszczące się w granicach prawa i zwyczaju. Ludności żydowskiej we Wschowie pozostawiono ograniczony samorząd. Można twierdzić, że powyższe restrykcje nie były w pełni stosowane, choć miały one wyraźny kontekst gospodarczy⁷².

Jednak w ziemi wschowskiej najwięcej Żydów zamieszkiwało w Lesznie (4724 osób według danych *kahalnych* za r. 1765, choć po pożarze miasta, który miał miejsce w r. 1767 ta ilość w r. 1770 znacznie spadła i wyniosła wówczas 3600 osób narodowości żydowskiej). Natomiast w Świąciechowej w r. 1770 mieszkało zaledwie 22 Żydów.

Tab. 15. Ilość ludności żydowskiej we Wschowie w XVIII stuleciu.

Data	Ilość
1765	301
1770	218
1775	214 ^a
1783	301 ^b
1789	236
1793	418

^a wg taryfy pogłównego

^b dane dotyczą wyłącznie Nowej Wschowy

Źródła: M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII w.*, "Rocznik Leszczyński", t. VIII, 1987; J. Sobczak, *Żydzi wschowscy i ich udział w handlu ze Śląskiem*, "Sobótka" t. XLIV, 1989.

Zdaniem M. Kędelskiego, przyrost liczebności ludności żydowskiej we Wschowie w okresie lat 1789-1793 mógł być spowodowany: 1) niedokładnością szacunków, 2) migracjami. Z pewnością

część Żydów w obawie przed ewentualnymi represjami unikała wciągnięcia do rejestrów. Być może także zaciążyła tu *talmudyczna* zasada: "naród policzony zginie".

Ogółem - pod koniec okresu przedrozbiorowego - w parafiach ziemi wschowskiej należących do diecezji poznańskiej żyło co najmniej 14-15% ludności pochodzenia żydowskiego (wśród ludności miejskiej ten odsetek mógł dochodzić nawet do 27%). Był to odsetek ponad dwukrotnie większy niż w pozostałych częściach Wielkopolski⁷³.

Na zakończenie rozważań części szczegółowej nasuwa się garść refleksji. Okupacja pruska rozpoczęła się we Wschowie już 25 I 1793 r. albo też - jak twierdzi J. Sobczak - dopiero 7 IV 1793 r., kiedy to umieszczono na ratuszu miejskim pruskiego orła i ustała ostatecznie działalność kancelarii wschowskiej agendy sądu ziemiańskiego. Zaś akta wschowskie (grodzkie i ziemskie) wywiózł do Poznania po wkroczeniu Prus wiceprezydent regencji poznańskiej⁷⁴.

Nsuwa się tu pewne podobieństwo dziejów "małej ojczyzny" wschowskiej do dziejów dwóch równie niewielkich terytoriów dawnej Rzeczypospolitej, księstw: siewierskiego⁷⁵ i oświęcimskozatorskiego⁷⁶. Obie małe pod względem obszaru jednostki polityczne, stopniowo tracąc swe odrębności - w różnym czasie i okolicznościach - zasymilowały się stopniowo z resztą kraju.

Przypisy

¹ *Ziemia Lubuska*, s. 236.

² K. Tymieniecki, *Polszczenie się Niemców w miastach wielkopolskich w XV w.*, RH, t. XIV, 1938, z. 1, s. 93-94, 100. Podobne dane przedstawił J. Ptaśnik, *jw.*, s. 259 i n.

³ Wuttke, nr 96.

⁴ Dworzaczkowa, s. 5.

⁵ APP, Gr. t. 120, k. 793, 852.

⁶ A. Mączak, *jw.*, s. 269, 274-275.

⁷ AGAD, dp. nr 3034.

⁸ Zob. np. AGAD, dp. nr 3032 (z datą 23 XII 1771 r.).

⁹ J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 120. Według oceny K. Tymienieckiego, *Rozwój historyczny miast i mieszczaństwa w Wielkopolsce*, "Strażnica Zachodnia", t. I, 1922, nr 1, s. 19 - w miastach wielkopolskich wszędzie tam, gdzie zaznaczała się silna mniejszość albo nawet większość niemiecka, występował zwykle silny element żydowski. Ta ocena jest w pełni adekwatna w stosunku do Wschowy.

¹⁰ *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950, s. 18. Wg wykazu dekanatów z r. 1471, dekanat wschowski nadal wchodził w skład archidiaconatu śremskiego.

¹¹ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustroj*, t. II, Poznań 1964, s. 205 i n.

¹² *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, t. XV: *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z r. 1664*, wyd. E. Długopolska, Kraków 1939, s. 312-313.

¹³ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795*, t. XI: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Diariusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 154: "O pozew na Wschowiany [...] o plebania nie wie też instygator jaki być ma, gdyż o tem informatus od nikogo nie jest".

¹⁴ Dworzaczkowa, s. 21.

¹⁵ J. Nowacki, *jw.*, t. II, s. 765. Natomiast klasztor bernardyński we Wschowie, erygowany w r. 1455 był nieczynny w okresie reformacji (1552-1629). Szkołę parafialną odzyskano w r. 1607. DWp. t. I, s. 564.

¹⁶ DWp. t. I, s. 736.

¹⁷ Joneman, k. 48. W wyniku rekatolizacji Wschowy, w r. 1727 budynek mennicy wschowskiej zajęli jezuiti.

¹⁸ Kędelski, s. 59.

¹⁹ Tamże, s. 76.

²⁰ W Dębowej Łęce (po r. 1564-1619) kościół znajdował się w rękach innowierców, w r. 1662 przyłączony do parafii wschowskiej, SHG I/3, s. 353.

²¹ Kędelski, s. 64. W r. 1785 katolicy stanowili zaledwie 8% mieszkańców Osowej Sieni.

²² J. Nowacki, *jw.*, t. II, s. 559. Pretekstem do reformacji we Wschowie była śmierć proboszcza Michała Ślupskiego i spór o prawo prezenty jego następcy, Joneman, k. 24.

²³ Moritz Reformation, s. 11; Korcz, s. 16. Edykt z r. 1525 głosił, że religia luterańska: "...damnata est et prohibita in civitate nostra Wschovensis", Mo-

ritz Reformation, s. 10, 31. Dopiero w r. 1540 kapituła poznańska dostrzegła w mieście niebezpieczeństwo reformacji, domagając się ustanowienia inkwizytora.

²⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 28.

²⁵ M. Szczaniecki, *Z pobytu braci polskich w ziemi lubuskiej*, "Reformacja w Polsce", t. XI (1948-1952), nr 41-44, s. 61-65.

²⁶ Dworzaczkowa, s. 14.

²⁷ Tamże, s. 11, 14. W XVI-XVII w. wschowska gmina luterańska, będąca ośrodkiem ruchu reformacyjnego w południowej Wielkopolsce była - podobnie jak inne gminy pograniczne - całkowicie niezależna od władzy wielkopolskich superintendentów.

²⁸ Joneman, k. 36v; Moritz Reformation, s. 28. Po śmierci Herbergera w r. 1627 pastorem wschowskim został jego syn, Zachariasz.

²⁹ PSB, t. XVI, s. 585-586.

³⁰ SG, t. XIV, s. 64.

³¹ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, vol. I, cz.1: *Acta capitulorum saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, s. 8, 56.

³² APP, Gr. t. 28, k. 257-259, 389v-390. Wówczas to w r. 1606 nastąpił rzadki wypadek orzeczenia przez sąd ławniczy Wschowy kary śmierci, a następnie jej wykonania (przez spalenie na stosie) w stosunku do dwóch osób oskarżonych prawdopodobnie o bluźnierstwo.

³³ APP, Gr. t. 38, k. 38v-39, 86v, 87v. Jedyne wyjątki od tej zasady, uzasadniające właściwość sądu grodzkiego dotyczyły: zabójstwa albo zranienia szlachcica w mieście.

³⁴ Dworzaczkowa, s. 26 i n.

³⁵ Kędelski, s. 57-58.

³⁶ VL, t. IV, f. 1029. Została ona uchwalona podczas konfederacji generalnej warszawskiej po abdykacji Jana Kazimierza.

³⁷ VL, t. VI f. 253-254 (art. IV) Konstytucja z r. 1717 została ponowiona w r. 1733, tamże, f. 581.

³⁸ Dworzaczkowa, s. 38-41.

³⁹ BOssol., rps 13725, k. 11-14.

⁴⁰ MSejm. t. II, s. 81.

⁴¹ PSB, t. XXIV/3, s. 435-436. J. Dworzaczkowa, Andrzej z Osowej Sieni Ossowski, starosta wschowski. Z dziejów polskiego luteranizmu, RL, t. VII, 1985, s. 43-44. Po śmierci starosty Ossowskiego, wschowianin Jan Sachs, późniejszy pisarz miejski w Toruniu napisał jego życiorys.

⁴² Tamże, s. 47-48. Zob. też: PSB, t. II, s. 239.

⁴³ VL, t. III, f. 725 (art. 8). Została ona uchwalona podczas konfederacji po zgonie Zygmunta III.

⁴⁴ APP, Gr. t. 143, k. 915v-916, 918v.

⁴⁵ L 1659-1665, cz. 1, s. 11; PSB, t. VII, s. 217. Wojciech Gajewski, starosta wschowski w latach 1646-1649 podczas interreynum w r. 1648 wystawił własnym kosztem 150 pieszych dla ochrony starostwa.

⁴⁶ Rolbiecki, s. 4; J. Dworzaczkowa, *Andrzej z Osowej Sieni*, s. 51. Andrzej Ossowski zobowiązał się wystawić własnym kosztem 100 pieszych, za co całe starostwo (łącznie ze Wschową) zostało zwolnione od uciążliwych stacji i werbunku żołnierza, tamże, s. 56.

⁴⁷ J. Dworzaczkowa, *Andrzej z Osowej Sieni*, s. 57-58. Aby wykazać dobrą wolę wobec katolików, Ossowski w r. 1661 zrzekł się formalnie dochodów z trzech wsi, leżących w obrębie starostwa wschowskiego, należących jednak do klasztoru klarysek w Głogowie.

⁴⁸ Tamże, s. 59.

⁴⁹ Moritz Reformation, s. 30.

⁵⁰ DWp. t. I, s. 739, 741.

⁵¹ Zob. np. BUW, rps 703, k. 9-10; 7-9, k. 19-20 (oba z r. 1783). W okresie przedrozbiorowym odbywały się we Wschowie zjazdy seniorów wyznania ewangelicko-augsburskiego (luteran) z całej prowincji wielkopolskiej. Uchwały tych zjazdów publikowano w języku niemieckim. Ostatni taki synod odbył się w Lesznie 27 II 1792 r. BUW, rps 713, k. 14-15.

⁵² BUW, rps 607, k. 265.

⁵³ BUW, rps 625, k. 43-45. Wspólnoty dysydenckie we Wschowie przetrwały do czasów Księstwa Warszawskiego. Zob.: BUW, rps 769, k. 31-36 (r. 1810).

⁵⁴ J. Sobczak, *Żydzi wschowscy i ich udział w handlu ze Śląskiem*, "Sobótka", t. XLIV, 1989, z. 1, s. 74-75.

⁵⁵ Wuttke, nr 132; Morgernsztern, Biuletyn ŻIH, nr 51, 1964, 61.

⁵⁶ APP, Gr. t. 21, k. 14 i n; t. 22, k. lov; t. 23, k. 77 i n.

⁵⁷ SG, t. XIV, s. 64.

⁵⁸ J. Sobczak, *Żydzi wschowscy*, s. 77-78.

⁵⁹ Tamże, s. 78. Magistrat Wschowy podjął w r. 1598 uchwałę stwierdzającą, że żaden Żyd nie może nocować we Wschowie dłużej niż 3 noce ani handlować pod groźbą utraty zakupionego towaru.

⁶⁰ Wschowa, s. 81: "...surowo przykazujemy Magistratowi Wschowskiemu aby podług Praw Koronnych Żydom Handlu w Mieście swym odprawować,

niebronili, tak aby Skargi o to więcej Uszów Królewskich niedochodziły..." (edykt z r. 1643).

⁶¹ Morgernsztern, Biuletyn ŻIH, nr 58, 1966, s. 118.

⁶² Zob. Wschowa, s. 84-89.

⁶³ Horn II/1, nr 77. Jednak za wydzierżawienie gruntu starościńskiego pod budowę cmentarza, Żydzi z Nowej Wschowy mieli płacić starości roczny czynsz w wysokości 600 zł.

⁶⁴ Horn II/1, nr 312; J. Sobczak, *Ludność żydowska*, s. 125. List monarchy nosi datę 3 II 1766 r.

⁶⁵ J. Sobczak, *Ludność żydowska*, s. 125.

⁶⁶ I. Baranowski, *Komisje porządkowe*, s. 132-133; J. Sobczak, *Działalność Komisji*, s. 150-151. Nie wiadomo czy wschowska gmina żydowska z własną synagogą i *kirkutem* była podporządkowana innym wspólnotom żydowskim. Sama gmina (*kahał*) prawdopodobnie nie różniła się od innych gmin w Polsce.

⁶⁷ APP, Gr. t. 232, k. 215. Znajdujemy tam oblatę dokumentu wystawionego przez KDP na wniosek magistratu Starej Wschowy przeciwko "niewiernym Żydom Nowomiejskim Wschowskim".

⁶⁸ VL, t. VII, f. 753-758.

⁶⁹ J. Sobczak, *Ludność żydowska*, s. 124. Pakt nie wspominał nic o jurysdykcji wojewódzkiej w stosunku do Żydów.

⁷⁰ Tamże, s. 126-127. Rabinowi zabroniono udzielania ślubów Żydom bez stałego *domicylu* i zajęcia, uchylającym się od płacenia podatków.

⁷¹ J. Sobczak, *Ludność żydowska*, s. 127-128.

⁷² J. Sobczak, *Ludność żydowska*, s. 128; tenże, *Żydzi wschowscy*, s. 86.

⁷³ Kędelski, s. 67.

⁷⁴ J. Sobczak, *Dzieje ziemi wschowskiej*, s. 216.

⁷⁵ A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, Białystok 1993, s. 99; tenże, *Włączenie księstwa siewierskiego do Polski w r. 1790*, "Annales UMCS", vol. XXXVI, 18, sectio G, 1989, s. 226.

⁷⁶ A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Białystok 1988, s. 219-220; tenże, *Odrębności prawnoustrojowe księstw oświęcimskiego i zatorskiego w latach 1564-1772*, "Studia Historyczne", t. XXVIII, 1985, z. 4, s. 523-537.

Wnioski końcowe

Niniejsze opracowanie dotyczyło zasadniczych aspektów historii samego miasta Wschowy oraz ziemi wschowskiej. Należy zatem dokonać podsumowania przeprowadzonych badań i wyciągnąć ogólne wnioski.

Jeszcze w okresie przedlokacyjnym Wschowa i jej najbliższe okolice leżące na pograniczu dwóch historycznych regionów: wielkopolskiego i śląskiego były obszarem intensywnej akcji osadniczej. Prawdopodobnie lokacja samej Wschowy nastąpiła przed r. 1273 (prawa miejskie zostały tam wielokrotnie potwierdzone w późniejszym okresie). Dogodne położenie geograficzne i komunikacyjne sprzyjało rozwojowi miasta w XIV-XVI stuleciu. W tym okresie mieszczaństwo wschowskie otrzymało liczne przywileje monarsze, korzystne dla umocnienia pozycji miasta i przyspieszenia przemian gospodarczych, szczególnie produkcji sukienniczej, głównego źródła bogactwa mieszczan wschowskich.

Przez blisko trzy stulecia - aż do r. 1720 trwała w mieście względna równowaga dwóch czynników: samorządowego, reprezentowanego przez rajców wraz z pospólstwem oraz królewskiego, reprezentowanego przez starostę (Wschowa posiadała status prawny miasta królewskiego). Wprawdzie na przełomie XVI i XVII w. starostowie usiłowali ograniczyć kompetencje władz miejskich - to jednak przeważnie z konfrontacji ze starostą władze miejskie wychodziły obronną ręką.

Od drugiej połowy XVI stulecia aż do początków XVII w. we Wschowie dominował żywioł protestancki. Jeszcze w okresie późniejszym - po wojnie trzydziestoletniej - był on zasilany przez imigrantów - rzemieślników i kupców z pobliskiego Śląska oraz przybyszów z innych krajów habsburskich i z głębi Niemiec. Silne procesy imigracyjne wydatnie przyczyniły się do ożywienia gospodarczego w mieście i w okolicy. Ponadto - przed r. 1793 w radzie miejskiej oraz wśród wschowskich mieszczan-posesjonatów zdecydowanie przeważały osoby pochodzenia niemieckiego, posługujące się tym językiem na codzień, aczkolwiek

zachowujące w przeważającej mierze lojalną postawę wobec Polski, co dało znać o sobie podczas obrad Sejmu Wielkiego oraz po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja. Bogactwo wyznaniowe, etniczne i kulturowe Wschowy stanowiło czynnik atrakcyjny, integrujący społeczność miejską, zaś przykład Wschowy oddziaływał na inne ośrodki lokalne, nie ograniczając się do obszaru Wielkopolski.

Przez cały okres szlacheckiej Rzeczypospolitej - nawet w czasach saskich - była Wschowa chlubnym przykładem współżycia mieszkańców różnych religii i narodowości, "miastem bez stosów". Silne było tu zwłaszcza poczucie solidarności międzyludzkiej wobec częstych plag i zagrożeń trapiących miasto w XVII-XVIII stuleciu (liczne wojny, pożary i epidemie). Zdarzały się, co prawda, przypadki szykanowania innowierców (np. zabierania im świątyń), jednak zjawisko nietolerancji nie przybrało tu na ogół szerszych rozmiarów. W stosunku do Żydów wschowskich edykty nietolerancyjne nie były w praktyce konsekwentnie wykonywane.

Za panowania saskich Wettynów na tronie polskim (1697-1763), pograniczna Wschowa leżąca na szlaku Warszawa-Drezno urosła do rangi ważnego, ponadprowincjonalnego ośrodka politycznego i administracyjnego Polski, niemal drugiej *quasi*-stolicy państwa. Był to okres największego znaczenia miasta. W prowincji wielkopolskiej było ono wymieniane obok Poznania i Kalisza. Tu - w ratuszu miejskim - królowie wraz z senatorami podejmowali *senatus consulta* i przyjmowali zagranicznych przedstawicieli. Zaś miasto - oprócz zwykłych urzędów miejskich - posiadało także mennicę (do r. 1728) oraz urząd celny.

Lecz August II prowadząc absolutystyczną politykę w duchu władców saskich - od r. 1720 ograniczył na rzecz starosty szeroki samorząd miejski. W okresie rządów Rady Nieustającej (po r. 1775) wiele spraw wschowskich zdołała uporządkować, choć na krótki okres, Komisja Dobrego Porządku, działająca zasadniczo w latach 1780-1783. Jej sprawozdanie z działalności we Wschowie należy do najlepiej zachowanych w skali całego kraju. Na mocy ustawy o miastach królewskich z 18 IV 1791 r. Wschowa otrzymała wybieralny samorząd, zaś w latach 1791-1792 miasto otrzy-

mało status miasta wydziałowego, stając się siedzibą sądu apelacyjnego dla okolicznych miast. W październiku r. 1792 targowiczanie przywrócili na krótko "stare porządki" w mieście.

Reasumując - w okresie szlacheckiej Rzeczypospolitej Wschowa była miastem królewskim, jak wiele miast leżących na strategicznych obszarach pogranicznych. Była więc miastem z: 1) rozwiniętymi instytucjami miejskimi, 2) dość szerokim udziałem "trzeciego ordynku" i korporacji kupiecko-cechowych w zarządzaniu miastem, 3) zachowaną (aż do XVIII w.) względną równowagą czynników: samorządowego i monarszego, 4) wielorakimi elementami narodowościowo-wyznaniowymi (przy zachowaniu znacznej tolerancji religijnej).

Kiedy w styczniu r. 1793 Prusacy - bez większego oporu - opanowali Wschowę, wkrótce wprowadzili tam własne porządki. Wówczas to dopiero - w r. 1795 - władze pruskie ostatecznie uporały się z problemem jurydyki Nowej Wschowy. Ta i pozostałe jurydyki wschowskie od połowy XVII w. skutecznie hamowały pełną integrację organizmu miejskiego Wschowy.

Spójrzmy teraz na ziemię (powiat) wschowski, sumując te rozważania. Przez blisko 90 lat (1343-1422) ziemia wschowska była inkorporowana do Polski jedynie *de facto*. Pełna, prawna inkorporacja tej ziemi do Polski nastąpiła dopiero w r. 1422. Następnie - stopniowo, aż do r. 1670 postępowała asymilacja ziemi wschowskiej z resztą Wielkopolski i kraju. Należy jednak pamiętać o tym, że ziemia wschowska oprócz własnego sądownictwa szlacheckiego posiadała też odrębną hierarchię urzędników ziemskich (z wyjątkiem oczywiście własnego wojewody). Była to ziemia o stosunkowo dużym zaludnieniu, przewadze drobnej i średniej szlachty, z dominacją gospodarki hodowlanej. Jednak w okresie Sejmu Czteroletniego - nawet w ustawach tegoż sejmiku - pojawiło się pojęcie "województwa poznańskiego i ziemi wschowskiej", co podkreślało istniejącą nadal wysoką rangę tej ziemi wraz z pewną autonomią w ramach Wielkopolski i województwa poznańskiego.

Kończąc powyższe rozważania wypada stwierdzić, że w przypadku ziemi wschowskiej adekwatna jest teza głoszona przez hi-

storyków, a zwłaszcza przez historyków ustroju i prawa, iż rozmiar i czasokres występowania odrębności ustrojowych jest "wprost proporcjonalny" do wielkości obszaru danego terytorium. Dodatkowo - w przypadku Wschowy - pewną rolę odegrały tu ponadto względy prestiżowe i strategiczne, związane z ochroną interesów państwa w obszarze nadgranicznym.

Andrzej Nowakowski

**LA TERRE DE WSCHOWA
DANS LA POLOGNE D' AUTREFOIS (1343-1793)
Esquisse juridico-historique Resume**

Résumé

La ville de Wschowa et ses alentours, situés dans la partie sud-ouest de la Grande-Pologne dans la proximité des propriétés de Silésie, appartenaient - dès le début de l' état polonais - à la province de la Grande-Pologne.

Aux XIIIe-XIVe siècles, la terre de Wschowa se trouva sous le règne des Piast de Silésie dépendant de la Bohême. C' est seulement l' intervention militaire de Casimir le Grand, réalisée en été 1343, qui regagna la terre de Wschowa pour la Couronne Polonaise. Le traité de paix entre la Pologne et la Bohême, signé à Namysłów en 1348, confirma l' appartenance de la terre de Wschowa à la Pologne. La frontière de l' état, fixée dans cette région, exista jusqu' au partage de la Pologne, fin XVIIIe siècle.

Directement après l' année 1343, le système juridique tchécosilésien y fut toujours en vigueur. Le souverain polonais confirma les octrois et les privilèges des habitants, obtenus sous le règne des souverains précédents. C' est seulement le roi Ladislas Jagellon - à la base du privilège accordé à Gniezno le 12 juillet 1422 - qui octroya à la terre de Wschowa les tribunaux et la loi polonais; Wschowa fut officiellement incluse à la voïvodie de Poznań. Sa noblesse fut égalisée dans les lois avec la noblesse polonaise.

Après l' incorporation de la terre de Wschowa à la Pologne, les particularités locales du système commencèrent rapidement à disparaître. Cependant, plusieurs d' elles purent survivre jusqu' à la fin du XVIe-XVIIe s. et même à la fin de la Pologne d' avant le partage. Il importe de préciser ici qu' au début du XVIIIe siècle, Wschowa constitua presque la deuxième capitale

de la Pologne. C' est ici que les rois Auguste II le Fort et Auguste III, siégeant à l' hôtel de ville Wettynów, dans leur chemin vers la Saxonie natale écoutèrent les conseils du Sénat et prirent des décisions d' importance d' état.

Le IIe partage de la Pologne, en 1793, mit fin au règne polonais sur Wschowa. A partir de ce moment-là jusqu' à 1945, la terre de Wschowa se trouva sous la domination de la Prusse et ensuite de l' Allemagne.

Traduction: Katarzyna Dybet

Andrzej Nowakowski

**WSCHOWA UND WSCHOWAER LAND
(ZIEMIA WSCHOWSKA)
IM DAMALIGEN POLEN (1343-1793)**

Zusammenfassung

Die Stadt Wschowa mit der nächsten Gegend hat von Anfängen des polnischen Staates zur Großpolnischen. Prowinz gehört, liegend im südwestlichen Großpolens. Land, unweit der schlesischen Besitzungen. Im XIII.-XIV. Jahrhundert befand sich Wschowaer Land unter Herrschung von schlesischen - abhängigen von Tschechen - Piasten. Wschowaer Land wurde erst nach der bewaffneten Aktion vom Großen Kazimierz im Sommer 1343 für Polnische Krone wiedererlangt. Polnisch-tschechisches Frieden sabkommen, unterschrieben in Namyslow im Jahre 1348, bestätigte die Angehörigkeit des Wschowaer Landes zu Polen. Die bestimmte auf diesem Abschnitt Staatsgrenze hat sogar bis zu Teilungen zum Schluß des XVIII. Jahrhunderts überdauert.

Unmittebar nach dem Jahre 1343 verpflichtete dort das bisherige schlesisch-tschechische Rechtssystem. Der polnische Monarch bescheinigte die bisherigen Verleihen und Privilegien der Bewohner, die unter Regierungen der früheren Herrscher erworben wurden. Erst kraft des Privilegs, das in Gniezno am 12. Juli 1422 ausgegeben wurde, verlieh der König Wladyslaw Jagiello dem Wschowa - Gebiet die Gerichte und das polnische Recht. Und Wschowa wurde offiziell in Posener Wojewodschaft eingeschlossen. Der örtliche Adel wurde in Rechten mit dem polnischen Adel gleichgekommen.

Nach der Inkorporation des Wschowa-Gebietes zu Polen begannen dort lokale Strukturson der heiten zu schwinden. Doch konnten manche von diesen Sonderheiten bis zum XVI-XVIII. Jahrhundert überdauern. Sogar bis Ende Vorteilungspolens. Es lohnt sich hier zu ergänzen, das Wschowa am Anfang des

XVIII. Jahrhunderts sogar die zweite Hauptstadt Polens bildete. Gerade hier im Stadtrathaus Wettynow hörten herrschende auf dem polnischen Thron: August Mocny II. und August III auf dem Wege nach Familiensachsen Rate des Senats und trafen wichtige von staatlicher bedeutung Entscheidungen.

Die II. Polens Teilung im Jahre 1793 setzte ein Ende der polnischen Macht in Wschowa. Seit diesem Augenblick bis zum Jahre 1945 blieb das Wschowa-Gebiet unter Preußen herrschung, und später Deutschlands Herrschung.

Übersetzung: Joanna Konorowicz

Bibliografia

I. Źródła rękopiśmienne

Archiwum Akt Dawnych w Warszawie:

dokumenty pergaminowe nr: 523, 3023, 3025, 3030-3032, 3034, 3244, 3390.

Archiwum Państwowe dla miasta Poznania i województwa poznańskiego:

1. Księga sądu ziemskiego kościańskiego (r. 1437): Z. 12.
2. Księgi grodzkie wschowskie (lata 1495-1793): Gr. 1, 21-25, 27-28, 38, 120, 122, 131, 137, 143, 145, 232, 236, 246, 250, 259.
3. Księgi ziemskie wschowskie (lata 1527-1791): Z. 1, 3, 6, 10-11, 23, 32, 38.
4. Księgi komory celnej wschowskiej (rachunki kwartalne z r. 1581): C. 5-8.
5. Księgi kapturowe wschowskie (lata 1674/1675, 1764): K. 1-2.
6. Księgi podkomorskie wschowskie (lata 1712-1759): P. 1-3.
7. Księga sądu ziemskiego powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej (dla Wschowy, r. 1792): Zm. 3.

Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego:

Papiery marszałka wielkiego koronnego Fryderyka Moszyńskiego dotyczące spraw skarbowych Rzeczypospolitej Polskiej (podatki, utrzymanie wojska itp.) z czasów Sejmu Czteroletniego (w tym: tabela ludności obojej płci z taryf i lustracji Prześwietnej Komisji Wojewódzkiej wyciągniętych prowincjów koronnych roku 1789), rps 74.

Biblioteka Muzeum im. Czartoryskich w Krakowie:

1. Kodeksy papierowe z XVII-XVIII w., rps: 712, 784, 844, 886, 1193, 1376, 1669.

2. Zbiór dokumentów i kopii z XVII-XVIII w., rps 1673.

Biblioteka Narodowa w Warszawie:

Materiały historyczne z lat 1651 - ok. 1690, rps 6659.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku koło Poznania:

1. Kopiarz dokumentów z archiwum koronnego na Wawelu, rps 203.
2. Księga kancelaryjna Zygmunta Augusta (lata 1548-1567), ps 248.
3. Akta procesowe magistratu Wschowy z pospólstwem (lata 1728-1730), rps 1838.
4. Lauda i instrukcje sejmikowe (lata 1653-1790), rps 1883.
5. Stan Miasta Wschowy z r. 1782, rps 4977.

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie:

1. Papiery dotyczące różnych spraw publicznych i wypadków politycznych w Rzeczypospolitej z lat 1659-1794, rps 6120.
2. Dokumenty królewskie z lat 1734-1763, rps 6177.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego:

1. Józef Joneman, Dzieje ziemi wschowskiej i stołecznego jej miasta Wschowy z przystosowaniem do historii narodowej..., rps 226.
2. Dzieje wspólnot reformowanych w Wielkopolsce (XVI-XVII w.), rps: 607, 625, 703, 709, 713, 769.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

1. Papiery dotyczące przeważnie miasta Wschowy, wsi Górczyna w powiecie wschowskim i starostwa wschowskiego, rps 13725.

2. Miscellanea przeważnie dotyczące panowania Augusta III oraz bezkrólewia po nim (lata 1681-1764), rps 13732.

3. Zbiór różnych rytów hrabiego Rafała Gurowskiego, kasztelana przemęckiego, starosty kaliskiego oraz pism, rps 14262.

4. Papiery Turnów, Kopiarz mów sejmowych, sejmikowych, ustaw z wierszy pochodzących, głównie z II połowy XVIII wieku, rps 15732.

Muzeum Ziemi Wschowskiej we Wschowie:

1. Ekstrakty z ksiąg grodzkich wschowskich (lata 1529, 1540, 1579, 1599), MZW: I-4-6, 12.
2. Dokument króla Augusta III (Warszawa, 22 IV 1750 r.), potwierdzający wybór J. D. Greiffenhagena na burmistrza Wschowy, MZW II-25.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (z siedzibą w Starym Kisielinie):

1. Acta Consularia Wschowy (XVII-XVIII w.), nr: 83-85, 230.
2. Akta magistrackie Wschowy (XVI-XVIII w.), nr: 11, 22-23, 26, 30-32, 35, 41, 69, 81, 153-154.

II. Źródła drukowane

A. Stare druki.

1. *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, wyd. M. Dogiel, t. I, IV, Wilno 1758-1764.
2. *Opisanie sejmików powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej dnia 14 II 1792 prawem oznaczonego w mieście wolnym JKMci Kościanie odbywającego się* [ok. 1792, b.m.].
3. *Stan Miasta J.K. Mci Wschowy...*, wyd. S.T. Presser, Leżno 1783.

B. Druki nowe.

1. *Acta capitulorum saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1905.

2. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795*, t. XI: *Sprawy wojenne króla Stefana Bato-rego. Diariusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586*, wyd. J. Polkowski, Kraków 1887.

3. *Acta Tomiciana*, t. II, Kórnik 1852.

4. Akta poselskie i korespondencje Franciszka Krasińskiego 1558-1576, wyd. J. Janicki, Kraków 1872.

5. *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. I (1572-1632), cz. I: 1572-1616, cz. II: 1616-1632, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957-1962.

6. *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, t. XV: *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z r. 1564*, wyd. E. Długopolska, Kraków 1939.

7. Bielski M.: *Kronika Polska*, t. I, Sanok 1856.

8. Biernacki C.: *Rejestr wozów skarbnych od miast i miasteczek Rzeczypospolitej koronnych na wyprawę wojenną r. 1521 dostawionych*, Kraków 1886.

9. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, wyd. J. Chytil, t. VII, Brünn 1858.

10. *Codex diplomaticus Poloniae*, wyd. L. Ryzyszczewski i A. Muczkowski, t. III, Warszawa 1858.

11. *Codex diplomaticus Silesiae*, t. XXVIII, wyd. K. Wutke, Breslau 1915.

12. *Corpus iuris Polonici*, wyd. O. Balzer, t. III, Kraków 1906.

13. Długosz J.: *Dzieje Polski*, opr. R. Przeździecki, t. III, Kraków 1868.

14. Grünhagen C., Markgraf H.: *Lehns- und Besitzkunden Schlesiens und seiner eizelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. I, Leipzig 1881.

15. Horn M.: *Regesty dokumentów i ekscerpty z metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce 1697-1795*, t. II: *Rządy Stanisława Augusta (1764-1795)*, cz. I: 1764-1779, Wrocław 1984.

16. *Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840.

17. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. II-III, V, VII-VIII, Poznań-Warszawa 1877-1989.

18. Kromer M.: *Polska czyli o położeniu, ludności obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, Olsztyn 1977.

19. *Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950.

20. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961.

21. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632*, cz. I: *Województwa poznańskie i kaliskie*, wyd. Z. Guldon, Wrocław 1967.

22. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659-1665*, cz. I: *Województwa poznańskie i kaliskie*, wyd. C. Ohryzko-Włodarska, Wrocław 1978.

23. *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, wyd. J. Deresiewicz, t. I: *Województwo poznańskie*, Wrocław 1956.

24. *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, opr. J. Wołiński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. II-V, Wrocław 1959-1964.

25. *Matricualrum Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. III, t. IV, cz. 2, Warszawa 1907-1912.

26. Matuszewicz M.: *Diariusz życia mego*, t. I: 1714-1757, t. II: 1758-1764, Warszawa 1986.

27. *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, wyd. A. Lewicki, t. XI: *Index actorum saeculi XV*, t. XII: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, cz. II, Kraków 1888-1891.

28. *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872.

29. Morgernsztern J.: *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1588-1660)*, "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 51, 1964, s. 59-78, nr 58, 1966, s. 107-148.

30. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Źródła dziejowe*, t. XII: *Wielkopolska*, t. I, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1885.

31. Raczyński E.: *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. II, Poznań 1843.

32. *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem ks. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego*, t. II-V, VII-VIII, wyd. J. Ohryzka, S. Petersburg 1859-1860, t. IX wyd. Komisja Prawnicza Akademii Umiejętności, Kraków 1889.

33. Wąsicki J.: *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, cz. I, Poznań 1962.

34. Wuttke H.: *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.

III. Opracowania

1. Baliński M., Lipiński T.: *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. I, Warszawa 1885.

2. Baranowski I.: *Komisje porządkowe (1765-1788)*. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, t. XLIX, Kraków 1907.

3. Tenże: *Przemysł polski w XVI wieku*, Warszawa 1919.

4. Bielecka J.: *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV-XVI wieku. Województwo poznańskie, kaliskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie*, Poznań 1965.

5. Taż: *Kancelaria grodzka wielkopolska w XVI-XVIII wieku*, "Studia Źródłoznawcze-Commentationes", t. I, 1957, s. 119-153.

6. Taż: *Sąd grodzki w Wąlczu*, "Roczniki Historyczne", t. XXVI, 1960, s. 267-269.

7. Bieniaszewski A.: *Urzednicy wschowscy XV-XVIII wieku*, "Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza", t. XV (30), z. 2, 1984, s. 141-176.

8. Biskup M.: *Rola miast w reprezentacji stanowej Królestwa Polskiego i Prus Krzyżackich w XIV i XV wieku*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. XXX, 1978, z. 1, s. 87-121.

9. Bogucka M., Samsonowicz H.: *Dzieje miast i mieszczanstwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

10. Boras Z.: *Książęta Pomorza zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, Poznań 1978.

11. Borkowska-Bagieńska E.: *Cechowe prawo gospodarcze w miastach Wielkopolski w XVII wieku*, UAM Prawo nr 8, Poznań 1977.

12. Brzycki Z.: *Bogusław X książę pomorski - legenda a rzeczywistość*, "Przegląd Zachodniopomorski", t. II, 1958, z. 9, s. 17-32.

13. Cieplucha Z.: *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan 1929.

14. Dąbrowski J.: *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402* (w:) *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400* pod red. S. Kutrzeby, t. I, Kraków 1933, s. 327-562.

15. Tenże: *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. II: *Od roku 1333-1506*, Kraków 1926.

16. Deresiewicz J.: *Wielkopolskie Komisje Dobrego Porządku*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. XVIII, 1966, z. 2, s. 155-213.

17. Dworzaczek W.: *"Dobrowolne" poddaństwo chłopów*, Warszawa 1952.

18. Tenże: *Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI-XVII w.*, "Przegląd Historyczny", t. XLVII, 1956, s. 656-684.

19. Tenże: *Schlichtingowie w Polsce. Szkic genealogiczno-historyczny*, Warszawa 1938.

20. Tenże: *Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572-1655*, "Roczniki Historyczne", t. XXIII, 1957, s. 281-310.

21. Dworzaczek J.: *Andrzej z Osowej Sieni Ossowski, starosta wschowski. Z dziejów polskiego luteranizmu*, "Rocznik Leszczyński", t. VII, 1985, s. 43-60.

22. Tenże: *Kontrreformacja we Wschowie w latach 1577-1632*, "Roczniki Historyczne", t. XXXVI, 1970, s. 1-42.

23. *Dzieje Wielkopolski*, t. I: *Do roku 1793* pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969.

24. Gąsiorowski A.: *O inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. XLIV, 1992, z. 1-2, s. 159-167.

25. Tenże: *Powiat w Wielkopolsce XIV-XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośrednio-wiecznej*. Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. XXI, z. 2, Poznań 1965.

26. Tenże: *Starostowie miast królewskich w Wielkopolsce*, Poznań 1981.

27. Tenże: *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośrednio-wiecznej Wielkopolsce*. Prace Kom. Hist. Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk, t. XXIV, z. 3, Poznań 1968.

28. Tenże: *Uwagi o mniejszych kasztelanach wielkopolskich XIII-XV w.*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. XIX, 1967, z. 1, s. 71-108.

29. Gloger Z.: *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900.

30. Haubrichówna M.: *Wolnice czyli wolne targi w miastach polskich do początków XVII wieku*, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. IV, 1935, s. 21-69.

31. *Historia państwa i prawa Polski* pod red. J. Bardacha, t. I-II, Warszawa 1965-1968.

32. *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815* pod red. i ze wstępem G. Labudy, cz. I: 1464/66-1648/57, Poznań 1976.

33. *Historia sejmku polskiego*, t. I: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej* pod red. J. Michalskiego, Warszawa 1984.

34. *Historia Śląska*, t. I: *Do r. 1763* pod red. K. Małczyńskiego, cz. I: *Do poł. XIV w.*, Wrocław 1960.

35. Hładyłowicz K.J.: *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932.

36. Jasiński K.: *Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego*, "Studia Źródłoznawcze-Commentationes", t. XXXII-XXXIII, 1900, s. 67-75.

37. Jezierski W.: *Powiat kościański. Rzecz dla szkoły i ludu osnuta na materiale źródłowym i urzędowym*. Kościan 1927.

38. Kaczmarczyk Z.: *Kazimierz Wielki (1333-1370)*, Warszawa 1948.

39. Kaczmarczyk Z., Weyman S.: *Reformy wojskowe i organizacja siły zbrojnej za Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1958.

40. Kapłon M.: *W sprawie zajęcia Wschowy przez Kazimierza Wielkiego*, "Sobótka", t. XVI, 1961, z. 4, s. 598-601.

41. Kędelski M.: *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, "Rocznik Leszczyński", t. VIII, 1987, s. 57-76.

42. Konopczyński W.: *Wielkopolska w dobie Rzeczypospolitej szlacheckiej*, "Roczniki Historyczne", t. I, 1925, s. 75-101.

43. Korcz W.: *Studia z dziejów Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra 1971.

44. Tenże: *Szkice z dziejów miast środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1985.

45. Korzon T.: *Wewnętrzne dzieje Polskie za Stanisława Augusta (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. II, Warszawa 1897.

46. *Kościan rzemiosłem stał. Opracowanie zbiorowe pod red. H. Florkowskiego*, Kościan 1974.

47. Kozłowski E.: *Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Poznań 1928.

48. Kuczyński S.M.: *Polskie siły zbrojne za Kazimierza Wielkiego i Andegawenów* (w:) *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XI, cz. II, Warszawa 1965, s. 3-61.

49. Kula W.: *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, cz. III: 1780-1795, Warszawa 1956.

50. Kulejowska-Topolska Z.: *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne. Prace Wydziału Prawa UAM nr 11*, Poznań 1964.

51. Tenże: *Oznaczenia i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII w.)*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. VIII, 1956, z. 2, s. 253-268.

52. Taż: *Ze studiów nad zagadnieniami lokacji miast w Wielkopolsce XVI-XVIII w.*, "Przegląd Zachodni", t. IX, 1953, nr 9-10, s. 180-194.

53. Kutrzeba S.: *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. I: Korona, Warszawa 1925.

54. Tenże: *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, Lwów 1925.

55. Tenże: *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, t. VII: *Ziemia wieluńska*, t. XI: *Ziemia wschowska*, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*, seria II, t. XVII (og. zb. t. XLII), Kraków 1902.

56. Labuda G.: *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1974.

57. Lange O.: *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, "Pamiętnik Historyczno-Prawny" pod red. P. Dąbkowskiego, t. I, Lwów 1925, z. 5, s. 1-76.

58. Leśnodorski B.: *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788-1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951.

59. Machnikowski S.: *Od ziemi wschowskiej do powiatu leszczyńskiego*, "Ziemia Leszczyńska", t. IX, 1937, z. 2, s. 124-136.

60. Maisel W.: *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, Poznań 1961.

61. Markiewicz M.: *Rady senatorskie Augusta II (1697-1733)*. Prace Komisji Nauk Historycznych PAN nr 50, Wrocław 1988.

62. Tenże: *Rady senatu za Augusta III*, "Zeszyty Naukowe UJ" nr 714, prace historyczne nr 77, Kraków 1985.

63. Maryniuk B.: *Wschowa i okolice*, Warszawa 1962.

64. Mączak A.: *Sukiennictwo wielkopolskie XIV-XVII wieku*, Warszawa 1955.

65. *Miasta polskie w Tysiącleciu*, pod red. S. Andrzejewskiego t. II, Wrocław 1967.

66. Michalski J.: *Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta*, "Przegląd Historyczny", t. XLV, 1954, s. 635-651.

67. Moritz H.: *Geschichte Fraustadts im Mittelalter*, "Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen", t. XIX, 1904, s. 195-244.

68. Tenże: *Reformation und Gegenreformation in Fraustadt*, cz. I, Posen 1907.

69. Myślenicki W.: *Pomorscy sprzymierzeńcy Jagiellonów*, Poznań 1979.

70. Natanson-Leski J.: *Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569-1572*, Warszawa 1964.

71. Nowacki J.: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. II, Poznań 1964.

72. Nowakowa J.: *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.

73. Nowakowski A.: *Dzieje ustroju i prawa księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Białystok 1988.

74. Tenże: *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, Białystok 1993.

75. Tenże: *Inkorporacja Wschowy do Polski w świetle prawa. Szkic prawnohistoryczny*, "Sobótka", t. XLIV, 1989, z. 2, s. 211-220. 72. 72.

76. Tenże: *Odrębności prawnoustrojowe księstw oświęcimskiego i zatorskiego w latach 1564-1772*, "Studia Historyczne", t. XXVIII, 1985, z. 4, s. 523-537.

77. Tenże: *Prawne aspekty inkorporacji ziemi wschowskiej do Polski*, "Czasopismo Prawno-Historyczne", t. XLIII, 1991, z. 1-2, s. 115-124.

78. Tenże: *Przyłączenie Wielunia i ziemi wieluńskiej do Polski na przełomie XIV-XV w.*, "Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku, seria: Humanistyka, t. XIV, dział H-Prace historyczne, 1990, s. 3-23.

79. Tenże: *Senatorowie rezydenci w dawnej Polsce 1573-1775*, "Studia Historyczne", t. XXXIV, 1991, z. 3, s. 21-38.

80. Tenże: *Status prawny ziemi nakielskiej w przedrozbiorowej Polsce*, "Białostockie Studia Prawnicze", t. I, 1992, s. 23-52.

81. Tenże: *Status prawny ziemi wschowskiej w dawnej Polsce (1343-1793). Zarys prawnohistoryczny*, "Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku", seria: Prawo, Administracja, Zarządzanie nr 2, 1991, s. 305-321.

82. Tenże: *Włączenie księstwa siewierskiego do Polski w r. 1790*, "Annales UMCS", vol. XXXVI, 18, sectio G, 1989, s. 213-230.

83. Tenże: *Z dziejów miasta i parafii Wadowice*, Kraków 1985.

84. Tenże: *Ziemia wschowska w dawnej Polsce (1343-1793). Szkic prawnohistoryczny*, "Acta Universitatis Lodzianensis", Folia Iuridica 56, 1993, s. 43-51.

85. Olejnik K.: *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993.

86. Tenże: *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbięcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*, Poznań 1970.

87. Opaliński E.: *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981.

88. Ostau R.: *Der Fraustädter Totentanz. Begebenheiten aus einer Stadt im Osten im Pestjahr 1709/10*, Breslau 1934.

89. Piotrkowska U.: *Struktura i rozmieszczenie własności ziemskiej w powiecie kościańskim i ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVI wieku*, "Rocznik Leszczyński", t. I, 1977, s. 207-320.

90. *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1935.

91. Poluszewski L.: *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673-1676 (w:) Społeczeństwo staro-*

polskie. Studia i szkice pod red. A. Wyczańskiego, t. III, Warszawa 1983, s. 226-269.

92. *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. IV: H. Munch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946.

93. Ptaśnik J.: *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949.

94. Rolbiecki G. J.: *Prawo przemysłowe miasta Wschowy w XVIII w.* Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych nr 38, Poznań 1951.

95. Rutkowski H.: *Podatek "koronacja" w Polsce na początku XVI wieku* (w:) *Studia historyczne Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 1967, s. 29-38.

96. Szczaniecki M.: *Z pobytu braci polskich na ziemi lubuskiej*, "Reformacja w Polsce", t. XI (1948-1952), nr 41-44, s. 61-65.

97. Silnicki T.: *Prawo elekcji królów w dobie jagiellońskiej*, Lwów 1913.

98. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, t. XIV, Warszawa 1895.

99. *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu* pod red. K. Buczka, t. VIII: *Wielkopolska-województwo poznańskie* pod red. J. Wiśniewskiego. *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, opr. S. Chmielewski, K. Górską-Gołaską, J. Luciński, cz. I, z. 1-4, cz. II, z. 1-2, Wrocław 1987-1991.

100. Sobczak J.: *Działalność Komisji Dobrego Porządku we wschowie*, "Rocznik Leszczyński", t. VII, 1985, s. 113-153.

101. Tenże: *Dzieje ziemi wschowskiej Józefa Jonemana*, "Rocznik Leszczyński", t. IX, 1989, s. 211-221.

102. Tenże: *Laudum sejmiku powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej (14-18 II 1792)*, "Rocznik Leszczyński", t. VII, 1985, s. 263-272.

103. Tenże: *Ludność żydowska Wschowy w początkach 2 połowy XVIII w. w świetle ustaleń Komisji Dobrego Porządku* (w:) *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991, s. 120-128.

104. Tenże: *Reforma sejmików na Sejmie Czteroletnim i jej realizacja w Wielkopolsce*, "Roczniki Historyczne", t. XLVI, 1980, s. 67-98.

105. Tenże: *Sądy apelacyjne wydziałowe w Poznaniu i w Gnieźnie (1791-1792)*, "Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza", t. XII, z. (23), 1976, s. 103-142.

106. Tenże: *Szkolnictwo wschowskie w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, "Rocznik Leszczyński", t. VI, 1982, s. 125-152.

107. Tenże: *Wielkopolskie sądy ziemiańskie*, Warszawa 1977.

108. Tenże: *Wschowska Komisja Dobrego Porządku* (w:) *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Sprawozdania nr 97-99 za 1979-1981 r. Wydział Historii i Nauk Społecznych, Poznań 1984, s. 123-125.

109. Tenże: *Wschowski sąd apelacyjny wydziałowy*, "Rocznik Leszczyński", t. VI, 1982, s. 309-325.

110. Tenże: *Żydzi wschowscy i ich udział w handlu ze Śląskiem*, "Sobótka", t. XLIV, 1989, z. 1, s. 73-87.

111. Sterna-Wachowiak S.: *Axis Mundi Wschowa*, "Akcent", t. VIII, nr 3 (29), 1987, s. 42-53.

112. Szuj W.: *Organizacja i działalność administracyjna wielkopolskich komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1789-1792)*, "Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza", t. XII, z. 1 (23), 1976, s. 85-102.

113. Tymieniecki K.: *Polszczenie się Niemców w miastach wielkopolskich w XV w.*, "Roczniki Historyczne", t. XIV, 1938, z. 1, s. 66-100.

114. Tenże: *Rozwój historyczny miast i mieszczaństwa w Wielkopolsce*, "Strażnica zachodnia", t. I, 1922, s. 9-25.

115. *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku*. Spisy, t. I: *Wielkopolska (województwa poznańskie i kaliskie)*, z. 1: *Urzędnicy wielkopolscy XII-XV wieku*, opr. M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko, z. 2: *Urzędnicy wielkopolscy XVI-XVIII wieku* pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław 1985-1987.

116. Wąsicki J.: *Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793-1815*, Zielona Góra 1960.

117. Tenże: *Powstanie kościuszkowskie w Wielkopolsce*, Poznań 1957.

118. Wehrmann M.: *Die Fraustädter Verhandlung von 1512*, "Historische Monatsblatt für die Provinz Posen", t. III, 1902, s. 49-55.

119. Weyman S.: *Pierwsze ustawy poglównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. XVIII, 1956, s. 11-74.

120. Tenże: *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, "Przegląd Zachodni", t. IX, 1953, s. 194-253.

121. Wędzki A.: *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej*. Wybrane zagadnienia, Wrocław 1987.

122. Wróblewska G.: *Wschowa (w:) Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. II: *Dolny Śląsk. Dolne Łużyce*. Praca zbiorowa pod red. Z. Kaczmarczyka i A. Wędzkiego, Zielona Góra 1970, s. 435-463.

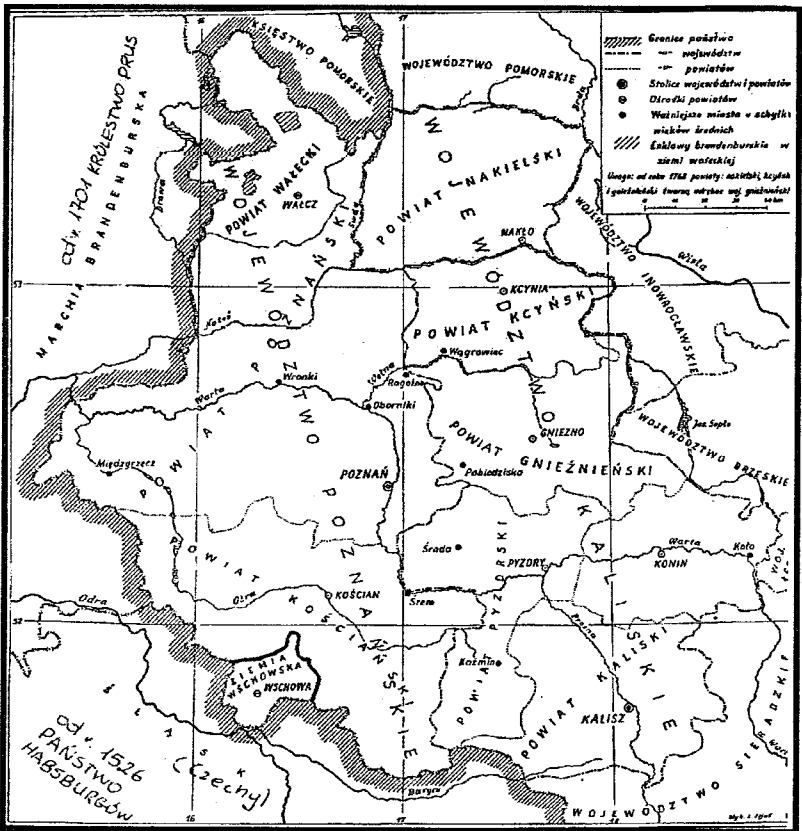
123. *Wschowa. Miasto i powiat* pod red. W. Korcza, "Zeszyty Lubuskie", t. XIII, Zielona Góra 1973, s. 1-176.

124. Wyrobisz A.: *Typy funkcjonalne miast polskich w XVI-XVIII w.*, "Przegląd Historyczny" t. LXXII, 1981, s. 25-49.

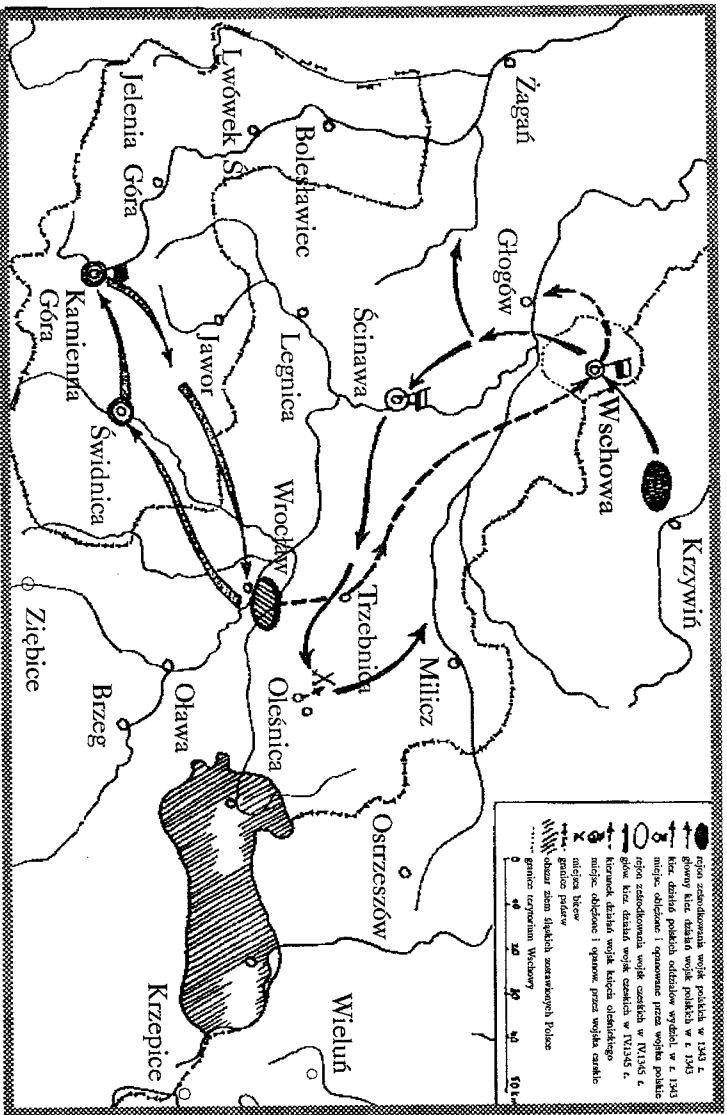
125. Wyrozumski J.: *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1986.

126. *Ziemia Lubuska*. Praca zbiorowa pod red. M. Szczyńskiego, Z. Zajchowskiej, Poznań 1950.

224855

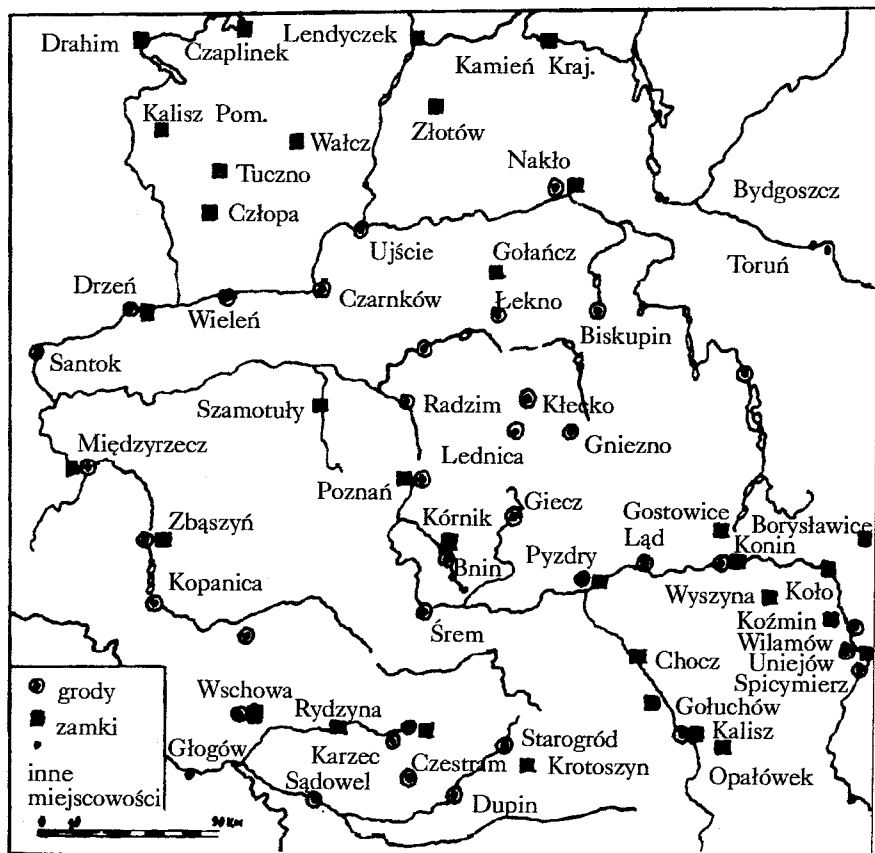

2. Podziały Wielkopolski z XIV-XVIII w.

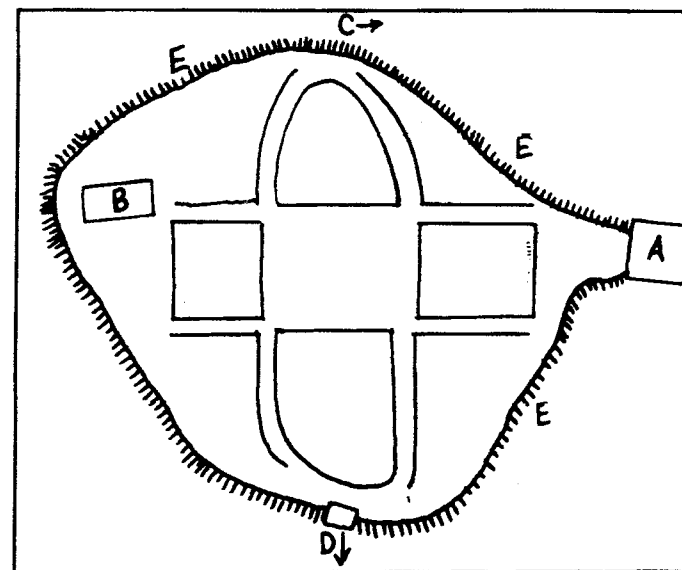
1. Walki o Wschowę w r. 1343.

Na podstawie: Z. Karczmarska, S. Węgrzyn, *Reformy wojskowe i organizacja siły zbrojnej za Kasmierza Wielkiego*, Warszawa 1958, s. 139.

3. Ważniejsze grody i zamki w Wielkopolsce.

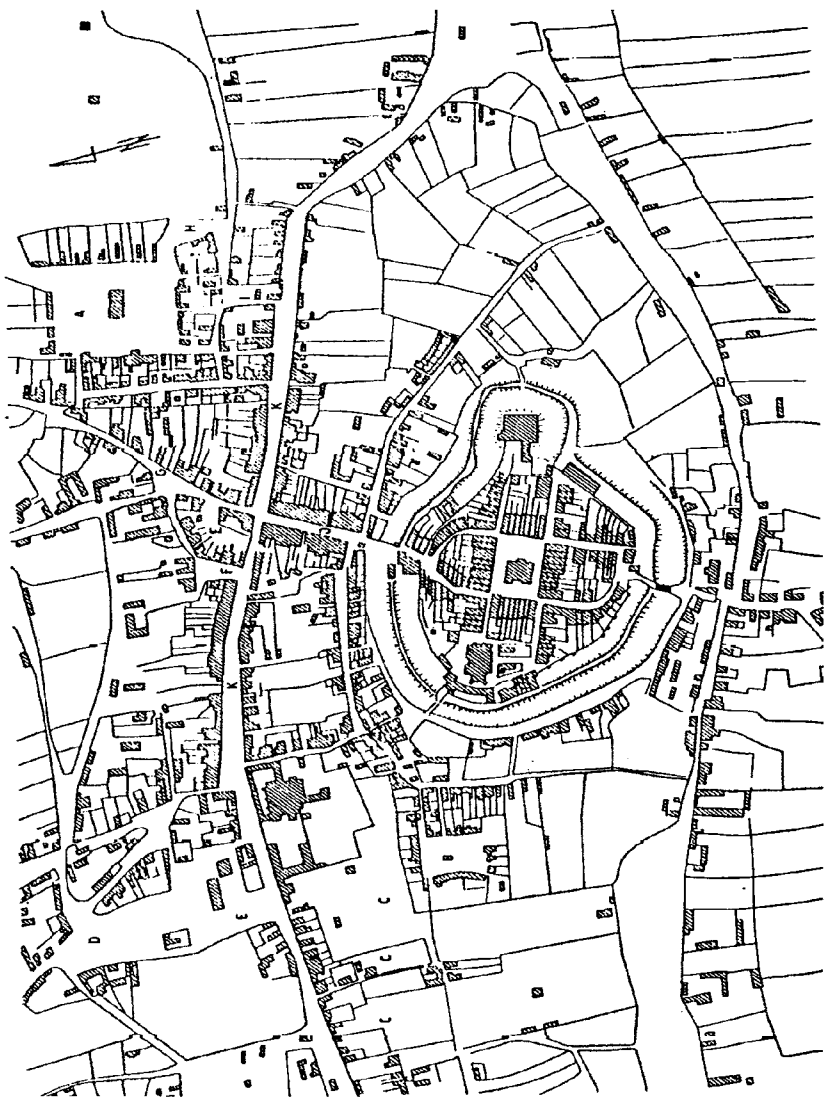
Na podstawie K. Olejnika, *Grody i zamki w Wielkopolsce, Poznań 1993, s. 27.*

4. Wschowa. Schemat rozplanowania miasta lokacyjnego

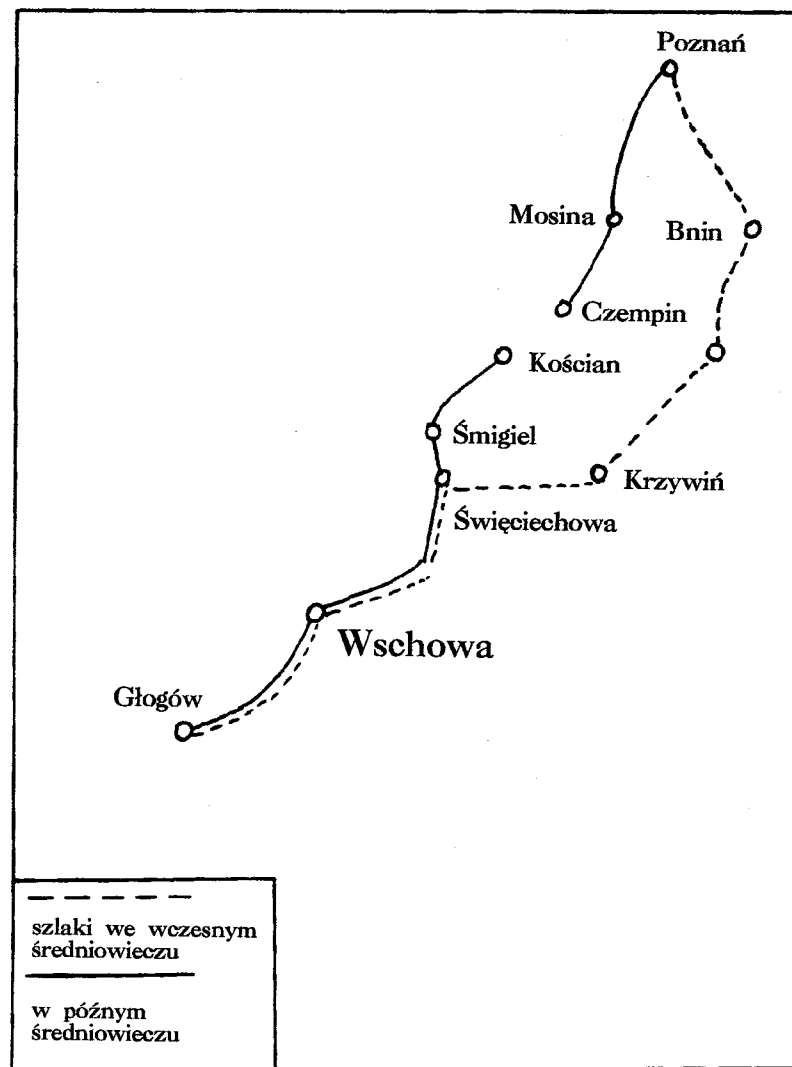
- A - zamek, B - kościół parafialny
- C - Brama Polska, D - Brama Głogowska
- E - obwód murów miejskich

Na podstawie A. Wędkiego, *Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej, Wrocław 1987, s. 40.*

5. Plan miasta z r. 1794.

Na podstawie G. Wróblewskiej, Wschowa (w:) Studia nad początkami i rozplanowaniem miast..., t. II, Zielona Góra 1970, s. 439.

6. Szlaki drogowe Wschowy z Głogowem i Poznaniem

Na podstawie A. Wędkiego, Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski zachodniej, Wrocław 1987, s. 10.

